

Transfobija protiv feminizma

Karmelić, Petra

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:014855>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-09**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Diplomski sveučilišni studij sociologije; smjer: znanstveni (dvopredmetni)

Petra Karmelić

Transfobija protiv feminizma: sociološka interpretacija TERF-a

kao reakcionarnog pokreta

Diplomski rad

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Diplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Petra Karmelić

**Transfobija protiv feminizma: sociološka analiza TERF-a kao
reakcionarnog pokreta**

Diplomski rad

Student/ica:

Petra Karmelić

Mentor/ica:

izv. prof. dr. sc. Valerija Barada

Zadar, 2023

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Petra Karmelić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Transfobija protiv feminizma: sociološka analiza TERF-a kao reakcionarnog pokreta** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 31. listopada 2023.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Feministička teorija i rodna nejednakost	4
2.1. <i>Liberalni feminizam: jednakost rodnih šansi i status quo</i>	4
2.2. <i>Radikalni feminizam: ahistoričan patrijarhat i biološki esencijalizam</i>	8
2.3. <i>Marksistički/socijalistički feminizam: rod, rad i socijalna reprodukcija</i>	12
3. Trans-isključujući radikalni feminizam – transfobija s feminističkim predznakom	18
3.1. <i>Biološki esencijalizam</i>	21
3.2. <i>Univerzalističko poimanje „žene”</i>	23
3.3. <i>Konstruiranje trans osoba kao prijetnje ženama, ženskom organiziranju i ženskim prostorima</i>	24
4. K zajedničkoj borbi	27
5. Zaključak	31
6. Literatura	33

Transfobija protiv feminizma: sociološka interpretacija TERF-a kao reakcionarnog pokreta

Sažetak

U ovom radu analiziram trans-isključujući radikalni feminizam (TERF) pokret kao reakcionarni društveni pokret s ciljem ukazivanja na nužnost šire antikapitalističke koalicije koja bi uključila trans, feminističke i LGB borbe. Kritički pristupam osnovnim postavkama triju feminističkih struja u anglofonom kontekstu: liberalnoj, radikalnoj i marksističkoj/socijalističkoj te razlažem kako razumijevaju odnos roda, kapitala i države te njihov nejednak progresivni potencijal. Potonje je važno za razumijevanje konteksta i simptomatičnosti nastanka TERF pokreta. Dekonstruiram isključujuće narative koji se predstavljaju kao znanstveni i/ili samorazumljivi i analiziram ih kroz tri čvorišta: univerzalističko poimanje žene, biološki esencijalizam i predstavljanje trans postojanja kao prijetnje. Na kraju argumentiram kako su trans i feminističke borbe komplementarne i iscrtavam smjer kojim bi se progresivne rodne politike mogle kretati danas. Sitne reforme koje zagovaraju ranije feminističke struje onemogućavaju stvaranje široke društvene platforme usmjerene na promjenu društva. Rad zaključujem tezom da feministička teorija i praksa, da bi uistinu bile emancipatorne, moraju biti usidrena u antikapitalističku kritiku, graditi savezništva s drugim progresivnim pokretima te inzistirati na radikalnim društvenim promjenama.

Ključne riječi: TERF, liberalni feminizam, radikalni feminizam, marksistički/socijalistički feminizam, antikapitalizam

Transphobia vs. Feminism: A Sociological Interpretation of TERF as a Reactionary Movement

Abstract

In this MA thesis, I analyze the trans-exclusive radical feminism (TERF) movement as a reactionary social movement with the aim of pointing out the necessity of a broader anti-capitalist coalition that includes trans, feminist and LGB struggles. I critically approach the basic assumptions of three feminist currents in the Anglophone context: liberal, radical and Marxist/socialist, and analyze how they explain the relationship between gender, capital and the state and their unequal progressive potential. The latter is important for understanding the context and symptomaticness of the emergence of the TERF movement. I deconstruct exclusionary narratives that presents itself as scientific and/or self-evident and analyze them through three main points: the universalist conception of women, biological essentialism, and the representation of trans existence as a threat. Finally, I argue that trans and feminist struggles are complementary and outline the direction progressive gender politics might take today. Small reforms earlier feminist approaches advocated for obstruct formation of a broad social platform insisting on transforming society. I conclude that feminist theory and practice, to be truly emancipatory, must be anchored in anti-capitalist critique, build alliances with other progressive movements, and insist on radical social change.

Keywords: TERF, liberal feminism, radical feminism, Marxist/socialist feminism, anti-capitalism

1. Uvod

Od početka ovog stoljeća svjedočimo paralelnom značajnom porastu vidljivosti trans zajednice s jedne strane i transfobije s druge, ne samo u širem društvu i na političkoj desnici nego i u lijevim, LGB i feminističkim prostorima (Tudor, 2023). Povijest feminističkog organiziranja i borbe obilježena je marginaliziranjem i napuštanjem određenih grupa žena – od crnih žena izgurnutih iz borbi za sudjelovanje u političkim procesima (Terborg-Penn, 1998) preko zanemarivanja ekonomskih i socijalnih okolnosti u kojima se oblikuju životi žena radničke klase (Luxton, 2014) do potiskivanja lezbijki (Cayouette-Gluckman, 2022), kao i recentnije, trans žena i rodno raznolikih osoba iz feminističkog pokreta (Serano, 2013). To pokazuje kako društveni pokret koji teži biti progresivan, može reproducirati slične oblike nasilja koje proziva i služiti samo poboljšanju položaja određenih žena, i to najčešće bijelih, srednjeklasnih.

Pokušaj razdvajanja feminističke borbe od iskustava trans osoba razbuktava se 1970-tih¹ a 1979. izašla je i knjiga koja artikulira transfobne tendencije u radikalno-feminističkoj teoriji, „The Transsexual Empire: The Making of the She-Male” (Raymond, 1979). Ipak, „TERF² ratovi”, kako su ih nazvali urednici časopisa *The Sociological Review Monographs* (Pearce, Erikainen i Vincent, 2020), noviji su društveni fenomen koji ću analizirati u ovom radu, ukazujući na reakcionarnu narav TERF-a koja ga čini kontradiktornim progresivnim feminističkim naporima u koje ga se nominalno nastoji integrirati. Naznačit ću i argumentirati smjer za koji smatram da bi feministički pokret trebao težiti danas u kontekstu neoliberalnog globalnog kapitalizma kako bi bio uistinu emancipatoran.

S obzirom na to da temi rada ne pristupam isključivo kroz akademski format, nego me ona okupira kroz vlastito feminističko, aktivističko i edukacijsko djelovanje, htjela bih na samom početku što transparentnije iscertati svoju poziciju. Svjesna da istraživačice i istraživači aktivno oblikuju stvarnost koju opisuju (uostalom, i odabirom teorije i metode), odgovornost je proizvodnje znanstvenoga rada ukazati na načine na koje je rastvaramo, ali i doprinijeti svojim angažmanom redukciji nasilja, kao i njegovom iskorjenjivanju. Kapitalizam strukturira i usmjerava opresiju žena i LGBTIQ+ osoba jer je ona funkcionalna za održanje sustava. Primjerice, da bi se skrbnički rad konstruirao i održao, kao besplatni (u kući) ili potplaćeni rad

¹ 1969. godinu uzimamo kao prekretnicu za moderni LGBTIQ+ pokret. To je godina kada se dogodila Stonewallska pobuna u New Yorku a radi se o nizu demonstracija i sukoba s policijom zbog sustavnog progona seksualnih manjina u SAD-u.

² engl. *trans exclusionary radical feminism*, prev. trans isključujući radikalni feminizam

(na tržištu rada), potrebno je razgraničiti jedan dio radništva od drugog, karakterizirajući ga prikladnijim za te vrste poslova (Vogel, 2013). Kako bi se održala predodžba o nekim tijelima kao nježnijim i brižnijim u odnosu na tijela koja će biti primarno upregnuta u najamni rad, odnosno predodžba o „ženama” i „muškarcima”, kapitalizam se obrušava na trans i rodno različita iskustva koja prijete takvoj raspodjeli rada (Lewis, 2016). Kako su slobode žena i LGBTIQ+ osoba uvjetovane razumijevanjem da se te slobode ne mogu ostvariti jedna bez druge, polazim od toga da se feminističkom teorijom i praksom u kontekstu globalnog neoliberalnog kapitalizma nije moguće adekvatno baviti bez antikapitalističke kritike. Marksistička teorijska i politička tradicija doživljava svojevrsni procvat nakon ekonomske krize 2008. godine, kada se još očitijim ukazuje kakve razorne posljedice kapitalistički sistem ima po živote ljudi. Stoga, kako ću kroz rad argumentirati, transfobiju razumijem kao sredstvo reprodukcije i naturalizacije rodnog režima koji je funkcionalan za kapitalistički način proizvodnje. I transfobija, kao i ksenofobija i rasizam, ideološko je oruđe konzervativnih struja koje žele održati *status quo*.

Cilj ovog rada je pokazati kako je neproduktivno i epistemološki, a još više politički, razdvajati borbu za trans oslobođenje od feminističke i LGB borbe. Ili, ako dijalektički postavimo svrhu rada, pokazati kako su trans i feministička i LGB borba komplementarne i nužno dio šire antikapitalističke borbe. Svrha rada je ukazati kako si feministička teorija i praksa, da bi uistinu bila emancipatorna, ne može dopustiti ne baviti se kapitalizmom te mora graditi savezništva s drugim emancipatornim pokretima inzistirajući na radikalnim društvenim promjenama, umjesto reformi manjeg zahvata i dometa.

Neka od pitanja na koja ću kroz ovaj rad probati dati odgovore su: Kako se gradi razumijevanje roda u pojedinim feminističkim teorijama i, prema tome, njegov odnos prema kapitalu i državi? Kako se transfobija diskurzivno transformirala s promjenama ekonomskog konteksta? Otkud dolaze tenzije između feminističkog i trans pokreta? Čega su one simptom i kako ih nadići? Kakav je feminizam potreban u današnjem kontekstu?

U prvom poglavlju rada bavit ću se feminističkim strujama, redom: liberalnom, radikalnom te marksističkom/socijalističkom pokazujući što prepoznaju kao izvor rodne nejednakosti i kako se, sukladno tome, teorijski i politički artikuliraju otpor i borba. Također, bavit ću se preklapanjima i proturječjima ovih feminističkih struja u pokušaju da im kritički pristupim, detektiram teorijske manjkavosti i politički problematična mjesta. Želja mi je pokazati kako svaka feministička struja nema jednak emancipatorni potencijal te da su neke sklonije kooptiranju u sistem ili upadanju u regresivne tendencije.

U drugom poglavlju bavit ću se trans isključujućim radikalnim feminizmom. Smjestit ću bujanje TERF diskursa u konkretan kontekst i tamo ga razmotriti kao dio reakcionarnih agendi. Kako bi bolje razumjele o kakvom se feminizmu radi, dekonstruirat ću teze koje nam donosi kao samorazumljive i/ili znanstvene.

U zadnjem ću poglavlju probati ukazati na mjesta gdje su trans i feminističke borbe komplementarne i pokazati zašto je nužna šira antikapitalistička koalicija koja, umjesto sitnih reformi, kakve nam neoliberalni državni sustavi nude, ide prema revoluciji. Također, probat ću iscrtati smjer kojim bi se progresivne rodne politike mogle kretati danas.

2. Feministička teorija i rodna nejednakost

Feministička teorija i politika obilježene su različitim pogledima na izvore rodne nejednakosti, posljedično i na načine na koji se protiv nje valja boriti, zbog čega danas i postoje različite feminističke struje. Za potrebe ovog rada bavit ćemo se trima strujama koje su najviše angažirane u diskusiji o transfobiji i uključivosti feminističkog pokreta: liberalnim, radikalnim i marksističkim/socijalističkim feminizmom.³ Važno je napomenuti kako ovakva podjela nije jedina moguća, ali je smatram najprikladnijom za analizu TERF aktivizma, primarno razvijanog u okvirima anglofone feminističke teorije, upravo gdje je ovakva podjela dominantna. Svakako treba imati na umu da se feminističke struje, koliko god da se nalaze u proturječju, često i preklapaju, te da je svaka ovakva podjela idealtipska. Povijest feminističkog organiziranja ipak je pokazala kako je situacija kompleksnija i granice su manje jasne⁴, a prisutni su i različiti pristupi unutar iste struje⁵. Ipak, raznovrsnost teorijskih i političkih ideja potrebno je probati razmrsiti kako bi razumjele kojim feminističkim idejama se TERF pokret koristi te u kojim dijelovima feminističke misli pronalazimo progresivnije alternative.

2.1. Liberalni feminizam: jednakost rodnih šansi i status quo

Liberalni ili „mainstream” feminizam, teorijski je manje razvijena feministička struja, koja ipak uživa veću popularnost od, primjerice, radikalnog ili marksističkog feminizma (Haralambos i Holborn, 2002: 137), što se može objasniti njegovim oslanjanjem na samorazumljivost aktualnih društvenih odnosa koje nastoji održati zalažući se za ravnopravnost u zatečenim okolnostima. Liberalni feminizam ne teži revolucionarnoj promjeni, a u svojim je ciljevima umjereniji i lakše pomirljiv s postojećim društvenim sustavom i vrijednostima.

Osnovna pretpostavka o ljudskoj prirodi za liberalnu političku teoriju je da su ljudi racionalna bića. Ta se racionalnost razumije kao mentalni potencijal jednako dodijeljen individuama (Jaggar, 1983), a o kojem zatim samo i jedino ovisi njihova sposobnost da pristupe temeljnim društvenim resursima. Kao i kod radikalnog feminizma, kreće se od

³ Iako Alison Jaggar, američka feministička filozofkinja, u svom seminalnom djelu „Feministička teorija i ljudska priroda” (1983) razdvaja marksistički od socijalističkog, ja sam se vodila recentnijim udžbenicima „Feministička teorija” (2009) Rosemary Tong te „Uvod u rodne teorije” (2011) koji su uredile Ivana Milojević i Slobodanka Markov. Ove autorice ne rade distinkciju, nego socijalistički feminizam vidi kao kasniju fazu marksističkog koji stavlja veći naglasak na praksu.

⁴ Primjerice između marksističkog i socijalističkog feminizma.

⁵ Što se najbolje vidi na primjeru radikalnog feminizma koji ima svoju dominantnu i francusku frakciju.

esencijalističkog, univerzalnog shvaćanja ljudske prirode. Još od eseja Johna Stuarta Milla „Podređenost žena” (1869), liberalni feminizam inzistira da je ovaj potencijal na temelju kojeg ljudima valja dodijeliti jednaka prava i slobode, podjednako ženska karakteristika, kao i muška – racionalnost je esencijalno ljudska i nema spol (Jaggar, 1983). Dakle, nepravda je što se polovici čovječanstva negira njihova racionalnost, ograničava je se da ostvari svoje interese, pa je zadatak liberalnog feminizma da to ispravi. Osim što je sustav nepravedan prema ženama, on je neefikasan za čovječanstvo jer žene nemaju jednake mogućnosti dati svoj doprinos društvu i ne sudjeluju u tržišnom natjecanju koje tobože osigurava da najsposobniji pojedinci dođu na društveno najvažnije pozicije, dakle - iracionalan je. Radi se o utilitarnoj poziciji koju sumira J.S. Mill (prema Jaggar, 1983: 178):

„Zar imamo toliki višak muškaraca pogodnih za visoke dužnosti da si društvo može priuštiti odbiti službu ijedne kompetentne osobe? Zar smo toliko sigurni da ćemo uvijek pronaći muškarca spremnog za bilo koju dužnost ili funkciju od društvene važnosti koja je prazna, da ne gubimo ništa kad imamo zabranu za pola čovječanstva i unaprijed odbijamo iskoristiti njihove sposobnosti, kolikogod one bile različite?”

Liberalne feministkinje, od ranih poput Mary Wollstonecraft i njene knjige „Obrana ženskih prava” (1792) do klasika poput „Ženske mistike” (1963) Betty Friedan prve predsjednice Nacionalne organizacije za žene⁶, vjeruju da je spomenutu nepravdu i iracionalnost moguće riješiti na zadovoljavajući način političkim i zakonodavnim promjenama u okvirima postojećeg sustava samo da se žene uključi u kategoriju jednakopravnih građana (Lončarević, 2011). Dakle, ne samo da ne teže korjenitoj promjeni sistema, one se u svojoj borbi uvelike oslanjaju na državu koja onda treba osigurati jednaka prava i mogućnosti za muškarce i žene, posebice u području edukacije, politike i na tržištu rada. Rane liberalne feministkinje stoga su lobirale za rodno-neutralne zakone koji bi zabranjivali diskriminaciju.

Liberalne feministkinje danas ipak teže afirmativnim zakonima koji bi trebali kompenzirati za biološku i društvenu nejednakost (Jaggar, 1983). Dobar primjer je porođiljni dopust ili suvremeniji naponi da se u zakonodavstvo uvrsti menstrualni dopust⁷. S obzirom da se afirmativni zakoni i programi često su izvor kontroverze i kritizira ih se kao obrnutu diskriminaciju, liberalne feministkinje na ovo odgovaraju da je afirmativna akcija nužna dok se ne postigne ravnopravnost kad će takve akcije biti nepotrebne i zastarjele (Jaggar, 1983).

⁶ Najveća američka feministička organizacija osnovana 1966. godine, liberalnog karaktera.

⁷ Dok je porođiljni dopust godinama standardna praksa u većini europskih zemalja, borba za menstrualni dopust je recentnija. Prijedlog se pojavio 2017. u Italiji, a za sad je Španjolska jedina zemlja koja je uvela zakonodavnu promjenu kako bi omogućila ženama 3-5 plaćenih dana u mjesecu.

Izvorom sadašnje nejednakosti smatraju seksizam, ključnom riječi ove feminističke struje, koji će paralelno nestajati iz stavova pojedinaca kako će se dobrim zakonima mijenjati javna sfera i sudjelovanje žena u istoj (Jaggar, 1983).

Osim zakonodavnih promjena, liberalni feminizam kao dobro sredstvo promjene vidi programe usavršavanja namijenjene ženama poput treninga asertivnosti, financijskog menadžmenta itsl. Također, sve češće su i ženske mreže, organizacije namijenjene ženama s karijerama koje dijele svoja iskustva i savjete. Iako su neke od ovih aktivnosti besplatne, većina zahtijeva financijsko sudjelovanje, odnosno plaćanje što otvara pitanje kojim ženama je liberalan feminizam namijenjen. Kao ilustraciju, možemo uzeti *Women's Weekend* konferenciju održanu 2023. u Rijeci (<https://womensweekend.eu/en/womens-weekend/>) koja se bavila pitanjima: „Zašto su žene podzastupljene u odlučujućim tijelima u politici i poslu? Koji su izazovi s kojima se ženske leaderice moraju suočiti u 2023. i kako će ih prevladati? Zašto su žene još uvijek podzastupljene u medijima? Sabotiraju li one jedna drugu? Zašto je fenomen „imposter sindroma” tako čest među uspješnim ženama? Zašto se žene još uvijek diskriminira na poslu, u obitelji i društvu? Mogu li žene imati sve – obitelj, karijeru i vrijeme za sebe i užitek?” Neke od žena koje su pozvane da pomognu pronaći odgovore na ova pitanja su konzervativna saborska zastupnica Marija Selak Raspudić⁸, Nevena Rendeli koja je navedena kao CEO, Lada Fiorio Tedeschi članica uprave Atlantic Grupe, kolumnistica i aktivistkinja Jelena Veljača..., sve redom žene na dobro plaćenim poslovima i rukovodećim pozicijama. Iz pitanja koja konferencija otvara i pozvanih govornica nameće se zaključak da se radi o individualističkom feminizmu koji privilegiranim ženama s lijeve i desne strane političkog spektra nudi savjete kako da uspiju izgraditi karijeru u muškom svijetu. Koliko su ovakvi paneli relevantni za većinu žena koje su opterećene dvostrukim smjenama na poslu i kod kuće, ekonomskom nesigurnošću, nedostupnošću zdravstvene skrbi i dječjih vrtića? Na tom tragu Arruzza, Bhattacharya i Fraser (2019: 18) evaluiraju liberalni feminizam kao: „neosjetljiv na klasu i rasu, povezuje naš pokret s elitizmom i individualizmom. ... spaja nas s politikama koje štete većini i odvaja od borbi koje im se suprotstavljaju.”

Osim što je liberalni feminizam buržujski pokret neosjetljiv na ekonomske nejednakosti koje se navodno mogu prevladati individualnim trudom i radom, prepreka u ostvarivanju rodne ravnopravnosti nalazi se i u dihotomiji privatno – javno (Duhaček, 2011). Naime, liberalne feministkinje fokusirane su prvenstveno na javnu sferu, a privatnom se kao i tradicionalni liberali bave sporadično jer je ta sfera zaštićena idejom o slobodi i privatnosti. Kao rješenje toga

⁸ Saborska zastupnica od 2020. godine, članica je Mosta – konzervativne desne stranke.

što su žene te koje primarno obavljaju kućanski i skrbnički rad, liberalne feministkinje nude njegovu profesionalizaciju :

„Sve više žena će si moći priuštiti usluge održavanja kućanstva koje su dosad bile opcija isključivo za bogate. Trebat će nam više dostavljača namirnica zbog većeg broja kućanica koje će htjeti platiti više da uštede vrijeme koje sad troše na kupovanje u samoposlužnim supermarketima. Usluge čišćenja će se moći ugovoriti na način da održavaju kuću urednom šaljući timove profesionalaca opremljenih strojevima koji će čistiti otprilike sat svakodnevno...” (Caroline Bird prema Jaggar, 1983: 185).

Liberalne feministkinje vjeruju da onog trena kad žene dobiju uistinu jednake šanse da se ostvare u javnoj sferi i kad imaju plaću, one odbacuju kućanski neplaćeni rad koji preuzimaju efikasniji profesionalci. Također, vjeruju da kad se žene oslobodi neplaćenog kućanskog rada, one će imati priliku bolje iskoristiti svoje potencijale i talente. Ipak, kako to Arruza, Bhattacharya i Fraser (2019: 49) artikuliraju: „Apstrahirajući rod od rase (i klase), prioritizirale su „žensku” potrebu za bijegom iz kućanske sfere i „ulaskom u svijet rada” – kao da smo sve kućanice iz predgrađa!” Ovime se otvara pitanje koje žene će si uistinu moći priuštiti gore spomenute profesionalce te koje skupine ljudi će obavljati ovu vrstu rada? Analizirajući takozvanu ekonomiju brige (eng. *care economy*) zamjetan je trend prebacivanja reproduktivnog rada sa žena viših i srednjih klasa razvijenijih zemalja na žene koje su u manje privilegiranoj poziciji, dok taj rad ostaje tradicionalno ženskim poslom. Ovaj sektor eksponencijalno raste kako bi reproduktivna sfera mogla nastaviti funkcionirati uslijed urušavanja socijalnih država, starenja stanovništva, masovnog sudjelovanja žena na tržištu rada te smanjenja proširene na nuklearnu obitelj, a sačinjen je primarno od migrantkinja (Karmelić, 2019).

Problematičan je i odnos liberalno feminističke tradicije prema državi koju ne kritiziraju dovoljno. „One (liberalne feministkinje) vide državu kao neutralnog arbitra među konfliktnim društvenim interesima čiji zadatak je braniti individualna prava, dakle zaštititi od tiranije bilo kojeg pojedinca ili grupe” (Jaggar, 1983: 200). Ovime se one jednoznačno svrstavaju uz sistem za koji vjeruju da je u suštini dobar te da ga je moguće sitnim preinakama u vidu postepenih reformi učiniti pravedni(ji)m.

Ipak, potrebno je navesti da je liberalni feminizam prvi sustavni pokušaj promjene ženske pozicije u društvu, da je u pregovorima s liberalnim državama izvojevao zakonodavne pomake te pripremio teren za drugi feministički val⁹. O tome koliko je liberalni feminizam promašio u

⁹ Prvi feministički val odvija se krajem 19. i početkom 20. stoljeća te u svoj fokus stavlja građanska prava (pravo glasa, pravo na obrazovanje, pravo na sudjelovanje na tržištu rada i obrazovanju). Dakle, radi se o liberalnoj inačici feminizma koja je prvenstveno usmjerena na bijele, srednjeklasne žene. 1960-ih i 70-ih godina kreće drugi val

teorijskoj deskripciji rodne neravnopravnosti i sukladnim političkim prioritetima, najbolje svjedoče primjeri zapadnih zemalja, gdje je na zakonodavnoj razini postignuta potpuna ravnopravnost dok žene i dalje ne žive istu tu punu ravnopravnost. Desetljeća organiziranih borbi osvijetlila su da su politička i građanska prava bez paralelnog inzistiranja na socio-ekonomskim pravima ograničenog dometa i donekle popravljaju položaj prvenstveno već privilegiranih žena.

Što se trans iskustava tiče, u okvirima liberalnog feminizma ona se razumiju kao homogene, jasne pozicije, kao što su i „muškarci” i „žene” viđeni kao posloženi i artikulirani identiteti kojima se onda samo valja boriti za jednakost u državnim i ekonomskim institucijama. Kako liberalizam zazire od ulaženja u materijalne uvjete života ljudi, nerijetko završava u zagovaranju „jednakosti u bijedi“, što je slučaj i s trans osobama. Njima otvara samo mogućnost da se bore – kroz prizmu identiteta „trans žene”, „trans muškarca” ili „rodno nebinarne osobe”, bez ikakva propitivanja tih relacija – za pristup onome što država ili tržište mogu ponuditi zakonima i kvotama. U liberalnom feminizmu, trans osobe postaju još jedna društvena grupa, uz „žene”, koja se treba izboriti za to da bude „cisrodnim osobama” na tržištu rada i za veću zaštitu države, pritom ne razmatrajući da nasilje izvire upravo iz struktura koje bi im trebale pružiti podršku. Ovime ne želim tvrditi da se ne treba baviti reformama u okvirima postojećeg sistema, ali važna je svijest o tome da bez ispravnog tumačenja rodne opresije postoji rizik da reforme kojima se teži neće ići u pravom smjeru društvene promjene, kao i da će teorijski i politički napori zastati samo na njima.

2.2 Radikalni feminizam: ahistoričan patrijarhat i biološki esencijalizam

Radikalni feminizam pojavio se 1960-ih za vrijeme drugog feminističkog vala prvenstveno u SAD-u da bi se ubrzo proširio Europom. U kontekstu u kojem se formira i Nova ljevica¹⁰, bitno je bilo inzistirati na uključivanju feminističkih pitanja koja su izostajala iz tradicionalnih lijevih promišljanja i borbi. U tom periodu osnivaju se i prve grupe koje se pozicioniraju kao radikalno-feminističke: „The Feminist” je osnovana 1968. na čelu s Ti-Grace Atkinson koja je

kada se pokret omasovljuje i raslojava te se pojavljuju liberalna, radikalna i marksistička/socijalistička struja. U ovom periodu fokus se izmiče s građanskih prava na politiziranje privatnog pa se pokret intenzivno bavi seksualnošću, brakom, nasiljem nad ženama i kućanskim radom. Otprilike 1990-ih kreće treći feministički val čije su primarne odrednice multidisciplinarnost i intersekcionalnost. Ovaj val u feministički korpus ugradio je doprinose Crnih i postkolonijalnih feministkinja, queer i postmoderne teorije i dekonstruirao univerzalnu ideju žene.

¹⁰ Obuhvaća lijevo orijentirane političke pokrete 1960-ih i 70-ih godina revitalizirajući marksističke ideje klasne borbe. Epitet „nova” označava razliku u odnosu na starije lijeve pokrete; osim klasne borbe, nova ljevica u svom djelovanju okreće se i kulturnim pitanjima i u svoje programe uvrštava feminizam, gay i lezbijska prava, zaštitu okoliša...

bila dio Nacionalne organizacije za žene s Friedan i napustila ju zbog nedovoljno radikalnih zahtjeva, a godinu kasnije „Redstockings” na čelu sa Shulamith Firestone i Ellen Willis. Firestone u svojoj knjizi „Dijalektika spola” (1980), klasiku radikalnog feminizma, tvrdi da je spolni klasni sustav prvi oblik stratifikacije i prototip za sve ostale. Izvorom ove nejednakosti, autorica smatra biološku razliku. Autorica tvrdi da je reproduktivna jedinica muškarac – žena – dijete prisutna u svim društvima jer je rezultat univerzalnih bioloških datosti: žene su slabije od muškaraca zbog svoje reproduktivne mogućnosti, a djeca su ovisna o odraslima (Firestone, prema Jaggar, 1983). Dakle, biološka razlika društveno se organizirala kao patrijarhat – osnovna društvena formacija koja omogućava muškarcima da dominiraju nad ženama (Zaharijević, 2011). Unutar ovog pristupa, muškarci i žene su koncipirani kao homogena grupa, klasa – jedna cijela klasa je opresirana, a druga direktno ima koristi od te opresije. Stoga ne čudi što su radikalne feministkinje sugerirale da žene koje žive i spavaju s muškarcima surađuju sa svojim opresorom ili da je brak legalizacija silovanja.

S obzirom da drugačije definiraju srž problema, radikalne feministkinje, za razliku od liberalnih, ne vjeruju da je moguće izboriti promjene postepenim reformama i inzistiraju da je nužna korjenita promjena koja će promijeniti temeljnu hijerarhiju, onu među spolovima – izvrnuti muški svijet naglavačke i napraviti sveobuhvatnu kulturnu revoluciju. Suprotno liberalnom bavljenju pravima i javnom sferom, radikalne feministkinje okreću se „neposrednom iskustvu i znanju koje ih „kao žene” čini manje vrijednima u postojećem društvenom sistemu” (Zaharijević, 2011: 139). Teme u fokusu za radikalne feministkinje su obitelj i obiteljsko nasilje, brak i razvod, abortus, prostitucija i pornografija, menstruacija, silovanje... Ove feministkinje zaslužne su za omasovljenje feminističkog pokreta i to što su slogani „the personal is political” („osobno je političko”) i „sisterhood is powerful” („sestrinstvo je moćno”) ušli u popularnu kulturu.

Primarna strategija ove grupe feministkinja su grupe osvještavanja (Zaharijević, 2011) koje služe tome da žene dijeleći osobna iskustva uvide svoju podređenost i patrijarhat kao zajednički nazivnik kako bi shvatile važnost oslobođenja od istog:

„Trauma silovane žene ili one koja se morala podvrgnuti ilegalnom abortusu čini se povezanom s iskustvom žene čiji muž ne želi sudjelovati u kućanskim poslovima, nikad nije čuo za ženski orgazam ili se duri kad ona izađe navečer; tajnice čiji šef inzistira da nosi kratke suknje, očekuje od nje da bude ljubazna prema bitnim klijentima ili odbija prepoznati da je ona ta koja u stvari vodi ured; ili studentice čiji profesori očekuju manje od „djevotjaka”, odbijaju se baviti ženskim spisateljicama ili čak nude ocjene za seksualne usluge” (Bryson, prema Tong 2009: 49).

Kao odgovor na muški patrijarhalni svijet i korak prema drugačijem, suvremene radikalne feministkinje, koje se često naziva kulturnim feministkinjama, slave žensku biologiju, promiču žensku kulturu, spiritualnost, lezbijstvo, menstruaciju (Jaggar, 1983). Njihovi tekstovi se oslanjaju na biološki esencijalizam utvrđujući razliku, implicirajući da je ženska biologija superiorna te da su žene bliže prirodi nego muškarci, a žensko shvaćanje svijeta drastično drugačije (bolje) od muškog:

„Ponosne smo na žensku kulturu emocija, intuicije, ljubavi, osobnih odnosa, itd., koje su osnovne ljudske karakteristike. Naši muški kolonizatori – muška kultura – su definirali esencijalnu ljudskost iz svog identiteta i kulturno su deprivirani. ... Ponosne smo na ženski princip i nećemo ga zaniijekati kako bi ostvarile slobodu.” (Burris et al., prema Jaggar, 1983: 251).

Bitno je reći da ne pristaje sav radikalni feminizam na biološki esencijalizam. Francuska frakcija propituje prirodnost spolne razlike, a grupu čine Christine Delphy, Helene Cixous, Luce Irigaray i Monique Wittig. Ipak, oslanjanjem na biološke esencijalizme, jednodimenzionalnim shvaćanjem opresije i ignoriranjem novijih feminističkih doprinosa i queer teorije, radikalni feminizam ostao je, usprkos svom nazivu, jednom od konzervativnijih feminističkih struja koja, slično kao i liberalni feminizam, malo toga ima za ponuditi nebijelim ili siromašnim ženama, migrantkinjama, seksualnim radnicama ili trans ženama. Konzervativnost radikalnih feministkinja jasno se očitava u dvama velikima feminističkim sukobima: sukobu oko pornografije¹¹ i oko trans žena u feminističkom organiziranju. Ovi primjeri, kako je to detektirala Erica West¹² pokazuju da radikalno feminističko shvaćanje opresije „vodi prema oslanjanju na državnu cenzuru, jačanju kaznenopravnog sustava i sklapanju saveza s protivnicima progresivne promjene.”

Također, kao i kod liberalnog feminizma, prisutna je lažna univerzalizacija bijelog, srednjeklasnog ženskog iskustva (kao suprotnog muškom). Time radikalne feministkinje isključuju iskustva brojnih skupina žena, primjerice crnih i siromašnih. „Čak i kad nisu

¹¹ Za vrijeme drugog feminističkog vala feminizam se krenuo baviti temama poput seksualnosti, erotike, pornografije i prostitucije. Ove debate razdijelile su feministički pokret u dvije struje i zato je period dobio naziv feministički seks ratovi. S jedne strane našle su se „anti-porn“ feministkinje poput Andreje Dworkin i Catherine MacKinnon koje su 1978. godine osnovale udrugu „Women Against Pornography” kako bi, zajedno sa psiholozima, religijskim skupinama i konzervativnim akterima, lobirale za promjene zakona o pornografiji. Ove feministkinje smatraju da pornografija i prostitucija promiču mizoginiju i intenziviraju sve oblike nasilja prema ženama te ne vjeruju da se žene unutar ovih industrija nađu isključivo prisiljene. S druge strane, „pro-sex“ feministkinje poput Ellen Willis i Pat Califia smatraju da se ovdje radi o obrani konzervativne ideje ženske „čistoće” i represiji nad seksualnim slobodama. Konflikt nije razriješen do danas kada se vode intenzivne rasprave o seksualnom radu i regulaciji istog.

¹² <https://slobodnifilozofski.com/2018/12/zamke-radikalnog-feminizma.html> (pristupljeno 23.07.2023.)

eksplicitno ili namjerno rasističke, liberalne, kao i radikalne feministkinje, definirajući „seksizam” i „rodna pitanja”, lažno su univerzalizirale pozicije bijelih, srednjeklasnih žena” (Arruza, Bhattacharya i Fraser, 2019: 49). Hines (2017) također govori o dugoj tradiciji privilegiranih žena koje konstruiraju feminizam po svojoj slici. Crni, intersekcionalni i marksistički feminizam trećeg vala razbit će ovu ideju i ukazati na to da su ženska iskustva heterogena te da opresija koju doživljava kućanica iz predgrađa nije ista ona koju doživljava migrantkinja ili samohrana crna majka.

Problematično je i shvaćanje patrijarhata univerzalnim i ahistoričnim fenomenom zbog čega se čini da radikalni feminizam „uopće nema aparat da bi mogao razumjeti opresiju u nekom konkretnom kontekstu, pa tako ni opresiju unutar neoliberalnog kapitalizma”¹³. Povrh toga, ako su spol i ženska biologija istovremeno nepromjenjivi i izvor društvene nejednakosti, patrijarhat se nameće kao neizbježna društvena činjenica, a feminizam kao politički projekt koji posljedično može ići u smjeru separatizma ili prijezira prema muškarcima i teško ponuditi nadu za strukturnom promjenom i izmicanjem žene iz položaja žrtve.

Glavni problem radikalno feminističke teorije stoga leži u nebavljenju socio-ekonomskim pitanjima. Nancy Fraser (2015) u članku „Kako je feminizam postao sluškinja kapitalizmu” kritički se osvrće na 1960-e i 1970-e kada je radikalni feminizam napravio ogromne kulturne pomake za žene:

„Odbacujući „ekonomizam” i politizirajući „osobno”, feministkinje su proširile političku agendu ne bi li osporile status hijerarhija utemeljenih na kulturnim konstrukcijama rodne razlike. Rezultat je trebao biti proširenje polja borbe za pravdu koja će obuhvatiti i kulturu i ekonomiju. No stvarni je ishod bila jednostrana usredotočenost na „rodni identitet” nauštrb egzistencijalnih pitanja. Još gore – feministički zaokret prema politikama identiteta preskladno se uklopio s rastućim neoliberalizmom, koji je prije svega težio potiskivanju svakog sjećanja na društvenu jednakost. U suštini, apsolutizirale smo kritiku kulturnog seksizma upravo u trenutku kada su okolnosti zahtijevale da posvetimo dvostruko više pozornosti kritici političke ekonomije.”

Fraser ovdje ukazuje na to kako je drugi feministički val napravio stratešku grešku fokusirajući se na rodni identitet i propuštajući priliku da poveže svoju borbu s ekonomskim sistemom koji u tom periodu poprima novi neoliberalni karakter i intenzivira ekonomsku nesigurnost i nejednakost. Viviane Namaste (2009) zaoštava ovu kritiku tvrdeći da anglo-američka feministička teorija vrši epistemološko nasilje nebaveći se radom i kapitalom. Uistinu,

¹³ <https://slobodnifilozofski.com/2017/09/politicka-dimenzija-reproduktivne-sfere.html> (pristupljeno 28. srpnja 2023.)

zanemarujući ekonomske odnose, radikalno feministička teorija i praksa postaje suučesnikom neoliberalnom sistemu umjesto da isti identificira kao primarni uzrok rodne nejednakosti.

2.3. Marksistički/socijalistički feminizam: rod, rad i socijalna reprodukcija

Kako ni liberalni ni radikalni feminizam drugog feminističkog vala nisu uspjeli osloboditi žene, marksistički/socijalistički feminizam donosi drugačiju teorijsku konceptualizaciju problema i nove političke strategije. Iako marksistički i socijalistički feminizam nisu sinonimi, čini se teškim napraviti distinkciju.¹⁴ Stoga ih u ovom poglavlju obrađujem zajednički polazeći od toga da je socijalistički feminizam kasnija faza i dopuna marksističkog.

Kako je za liberale racionalnost esencijalna ljudska karakteristika, tako za marksiste tu funkciju ima praxis kao „svjesne fizičke aktivnosti usmjerene na transformaciju materijalnog svijeta kako bi se zadovoljile ljudske potrebe” (Jaggar, 1983: 54). Ljudska priroda nastaje u dijalektičkom odnosu između ljudske biologije i društva, dakle transformira se kroz ovaj odnos i poprima povijesno specifične oblike. Ljudi mijenjaju neljudsku prirodu, svoju okolinu, a povratno ta okolina mijenja i njih. Stoga Tong (2011: 97) kaže: „Ono smo što jesmo zbog onog što radimo.” Na ovom mjestu zanimaju nas neke od osnovnih ideja marksističkog/socijalističkog feminizma koje proizlaze iz ovakvog shvaćanja ljudske prirode i kako te ideje utječu na razumijevanje transfobije i uključenja trans osoba u organiziranje.

U knjizi Friedricha Engelsa „Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države” (1845) nalazimo tradicionalni marksistički stav o ženskoj nejednakosti. Na temelju prošlih i tadašnjih društava, Engels u skladu s metodom historijskog materijalizma, zaključuje da je oblik obitelji povezan s načinom proizvodnje. Današnja monogamna obitelj za njega je „svjetsko-povijesni poraz ženskog spola” (Engels, prema Haralambos i Holborn 2002: 142) koji se dogodio uslijed pojave privatnog vlasništva kako bi se osiguralo nasljeđivanje po muškoj liniji. Ključna je ideja da su oblik obitelji i rodna nejednakost rezultat ekonomskih odnosa, a ne biologije kako to tvrde radikalne feministkinje ili seksizma kako vjeruju liberalne.

Klasične marksističke feministkinje kreću s Engelsove pozicije i tvrde da žene nisu klasa za sebe (za razliku od radikalnih feministkinja), nego multiklasna kategorija (Tong, 2011). To znači da žene radnice imaju više zajedničkog s muškarcima radnicima nego sa ženama buržujkama koje sudjeluju u eksploataciji drugih žena, pa je primarna borba upravo klasna

¹⁴ Zato ni Haralambos i Holborn u svom udžbeniku “Sociologija: teme i perspektive” (2002) ni gore spomenuta Tong (2009) te Milojević i Markov (2011) u pregledu feminističkih teorija istu ni ne rade već ih obrađuju zajedno

borba. One vjeruju da će isključivo uspostavom besklasnog društva, žene i muškarci imati priliku živjeti uistinu slobodne i ravnopravne živote. Ova feministička struja funkcionira, osim kao posebna teorija rodne opresije, i kao kritika liberalnog i radikalnog feminizma u čijim se opozicijama razvija.

Valja reći da feministkinje nisu jednostavno i nekritički preuzele marksističke teorijske koncepte; marksistkinje i socijalistkinje su se s punim pravom obrušile na marksističku tradiciju zbog izostanka suvise rodne perspektive. Naime, tradicionalna marksistička teorija radnika vidi u odnosu na sredstva proizvodnje i kao takav on nema rod ni spol (Jaggar, 1983). Ako je žena zaposlena, ona za marksiste trpi istu opresiju kao svaki radnik, eksploatira ju kapitalizam; ako nema zaposlenje izvan kućanstva, njena opresija stvar je isključenosti iz javne sfere koja je čini podređenom mužu. Dakle, za marksiste je jedina smisljena politička borba ona koja potkopava kapitalizam kao ekonomski sustav. Vjeruju da se ostalim borbama valja posvetiti tek nakon revolucije. Osim prioritiziranja klasne borbe, marksističko isključivanje kućanstva, odgoja djece i seksualnosti iz političke sfere otežalo je integraciju ove tradicije i rodne teorije. Ova pitanja su se često prikazivala kao distrakcija od bitne klasne borbe što najbolje ilustrira Lenjinovo opominjanje socijalistkinje Clare Zetkin (prema Jaggar, 1983: 243):

„Tvoji su grijesi, Clara, još gori. Rečeno mi je da večerima kad organiziraš čitanja i diskusije sa radnicama, problem spola i braka su u prvom planu. Kažu da je to tvoj primarni interes političke nastave i edukacijskog rada. Nisam mogao vjerovati svojim ušima kad sam to čuo. Primaran zadatak proleTERSKE diktature je borba protiv kontra-revolucionara diljem svijeta. Situacija u Njemačkoj zahtjeva najveće jedinstvo svih proleterijatskih revolucionarnih snaga kako bi mogli odbiti kontra-revoluciju koja navire. Ali aktivne komunistkinje su zauzete raspravama o spolu i oblicima braka – prošlim, prijašnjim i budućim. One smatraju svojim zadatkom prosvijetliti radnice o ovim pitanjima.”

Socijalisti i marksisti, mahom muškarci, držali su da je baviti se spolom, brakom i obitelji kontraproduktivno te da su to pitanja manjeg prioriteta koja će se već nekako transformirati u besklasnom društvu. Ipak, nakon socijalističkih revolucija 20. stoljeća, ispostavilo se da rješavanjem klasnog pitanja, nije moguće riješiti do kraja žensko pitanje. Razumijevanje da je eksploatacija strukturirana i usmjerena rodnom opresijom utabala je rad i na analizi situacije u kojoj se nalaze žene, specifičnih oblika koje ta eksploatacija poprima, ali i na slojevitijem razmatranju pozicije žena, upozoravajući na to da su tijela rasijaliziranih ili trans žena kontrolirana posebnim mehanizmima nasilja (Vergés, 2019; Solar, 2021, Gleeson i O'Rourke 2021). Kapitalizam raspolaže umreženim i pomno stratificiranim režimima opresije, od roda i

etniciteta do ejbilizma¹⁵ i državljanstva, koji zajedno i istodobno, uređuju mogućnosti i načine distribucije ekonomskih i društvenih resursa.

Marksistički/socijalistički feminizam, razrađujući teoriju roda integralno antikapitalističkoj teoriji i postavljajući rod kao oruđe koje služi kapitalu za štednju na troškovima kućanskog i skrbničkog rada, problematizira na sličan način i okolnosti u kojima se nalaze trans osobe. On prepoznaje da trans i kvir osobe obavljaju poslove skrbi za one na koje kapital računa kao rezervnu radnu snagu, osobe koje su trenutno nezaposlene i na ulici, i na koje se ni socijalna država ni obitelj ne obaziru (Raha, 2021), a u tim uvjetima preživljavanja razvijaju se i oblici sive ekonomije o kojima kapital posredno ovisi (drugim riječima, utržuje na seksualnom radu i drugim ilegalnim modelima opstanka na ulici). Jedan je od primjera toga potpornog skrbničkog rada, na kojeg se prešutno računa, kolektiv STAR (engl. *Street Transvestite Action Revolutionaries*), gdje su pionirke LGBTIQ+ pokreta, Sylvia Rivera i Marsha P. Johnson, svojim angažmanom na ulici brinule o mladim beskućnicima izbačenim iz roditeljskih kuća zbog rodnog identiteta ili emocionalne/seksualne orijentacije (Ehn Nothing, 2013).

Marksističke/socijalističke feministkinje razjašnjavaju da se u kapitalizmu ženama i drugim marginaliziranim grupama, kao što su trans radnice, dodjeljuju manje vrednovani i manje plaćeni poslovi, te da su radna mjesta izrazito orodnjena (Tong, 2009: 107-108).

„Žene, posebice one udane s djecom, koje rade van kućanstva sad rade dva posla; njihovo sudjelovanje u radnoj snazi dozvoljeno je uz to da nastavljaju izvršavati svoju prvu dužnost u kući ... Iako je jednak pristup zaposlenju van kuće preduvjet ženskog oslobođenja, sam po sebi nije dovoljan za ravnopravnost; dok god rad u kući ostaje stvar privatne produkcije i obaveza žene, one će jednostavno nositi dvostruki teret.” (Benston, prema Tong: 2009: 108)

Ovaj dvostruki teret prepoznale su marksističke feministkinje pa je tako 1970-ih, prvenstveno u Italiji, krenuo pokret Nadnice za kućanski rad (engl. *Wages for housework*) s idejom da bi kućanski rad dobio na vrijednosti da je plaćen kao svaki drugi rad. Mariarosa Dalla Costa i Selma James u knjizi „Ženska moć i društvena subverzija” (1972) postavljaju reproduktivan rad – rađanje i brigu o djeci, kuhanje, pranje, čišćenje, emocionalni i seksualni rad – ne kao suprotan i manje vrijedan od produktivnog rada koji se obavlja za nadnicu, nego kao centralan za funkcioniranje kapitalističkog sustava. One argumentiraju da je reproduktivan

¹⁵ Prema engl. *ableism*, kao opresije usmjerene prema tijelima koja su percipirana kao nedostatna, manjkava - tijelima osoba s invaliditetom ili tjelesnim i kognitivnim teškoćama funkcioniranja u pogledu očekivanja koje kapital postavlja, Trenutno nema adekvatnog prijevoda na hrvatski.

rad nužan preduvjet svake vrste rada i da on proizvodi višak vrijednosti¹⁶ za kapital time što ga ne plaća nego predstavlja kao ljubav:

„Nužnost zadovoljavanja tuđih potreba kako bi se ostvarilo zadovoljavanje vlastitih mistificirano je pred očima žene kao „ljubav” što je dio jedne specifične ideologije ljubavi koju je kapital ustanovio i reproducira da bi opravdao kućanski rad kao besplatni rad.” (Dalla Costa, 1978: 20)

Dakle, 1970-ih se reproduktivni rad politizira, feministkinje teorijski artikuliraju da se uistinu radi o radu, radu koji je neplaćen i necijenjen te da ga najvećim dijelom obavljaju žene. Ipak, ovaj rad drugačiji je od rada za nadnicu. „Kada govorimo o kućanskom radu, važno je prepoznati da ne govorimo o bilo kakvu radu, već govorimo o najvećoj manipulaciji, o najfinije mistificiranom nasilju koje je kapital ikad proizvodio nad jednim dijelom radničke klase” (Federici, 1975: 2). Silvia Federici ne tvrdi da svaki radnik u kapitalizmu nije eksploatiran, ali razliku vidi u tome da mu je barem priznat njegov rad, dobiva nadnicu i stoga može pregovarati bolje uvjete. Sa ženama to nije slučaj: „Nije samo reproduktivni rad nametnut ženama, već je on transformiran u prirodni atribut naših tijela i naše osobnosti, unutarnji poriv, težnju koja navodno izvire iz dubine naše ženskosti. Kućanski rad je morao biti pretvoren u prirodni atribut ... kako bi mogao ostati neplaćen” (Federici, 1975: 2).

Neplaćene radnice ni ne znaju da to jesu i stoga je nevjerojatno važan, iako nepraktičan, bio zahtjev da se kućanski rad plati „čime bi okončali s našom prirodom i započeli svoju borbu” (Federici, 1974: 4). Iako pokret nije zaživio, teorijska klica je niknula i čini se, kako ćemo vidjeti kasnije u tekstu, da se feminizam danas vraća reproduktivnom radu¹⁷. Nadnice za kućanski rad kao pokret od samih početaka su sagledavale kako se rod okomljuje na različite grupe žena (kako uopće kreira ideju njih kao zasebne grupe), pa djeluju i *Lesbians Due Wages* i *Black Women for Wages for Housework* (Capper 2018). Posljednjih godina se to pitanje razrađuje i s obzirom na skrb koja se dodjeljuje trans ženama u brizi za ljude na ulici (Ehn Nothing, 2013), ali i u kontekstu analize seksualnog rada kao dopunskog rada seksualnom radu vezanom uz brak i reprodukciju (Federici 1975).

Heidi Hartmann u svom članku „Nesretni brak marksizma i feminizma” (1981: 1) oštro kritizira napore da se ujedine marksistička i feministička teorija osvrćući se na 1970-e godine:

¹⁶ Argument da reproduktivni rad proizvodi direktno višak vrijednosti diskutabilna je i suvremene marksistkinje ga odbacuju jer takav rad nema razmjensku vrijednost.

¹⁷ Dokaze za ovu tvrdnju pronalazimo u korpusu literature koja nastaje u godinama nakon globalne financijske krize poput Vogel (2013), Bhattacharya (2017), Fraser (2017).

„Brak marksizma i feminizma je poput braka muža i žene opisan u engleskom običajnom pravu: marksizam i feminizam su jedno, a to jedno je marksizam. Recentni pokušaji da se integriraju marksizam i feminizam su za nas feministkinje nezadovoljavajući jer podvode žensku borbu pod veću borbu protiv kapitala. Da nastavimo s našom metaforom, treba nam ili zdraviji brak ili rastava.”

Ono što Hartmann naziva „zdravijim brakom” stiže nam u obliku socijalističkog feminizma koji dijeli marksističke postavke o ljudskoj prirodi i društvu, ali analizi kapitalizma ne daje prednost pred rodnom opresijom. Kombinirajući marksističku teoriju i metodu s uvidima radikalnog feminizma, socijalistički feminizam se posvetio teorijskoj razradi odnosa klase i roda, to jest kapitalizma i patrijarhata. Neke feministkinje, poput Juliett Mitchell ili nezadovoljne Hartmann, kompromis su našle u dvosistemske teoriji koja opresiju i eksploataciju vidi kao „međusobno odvojene, premda povezane, fenomene i da svaki funkcionira prema svojoj logici” (Čakardić, 2018: 121). Ipak, ne pristaju sve socijalističke feministkinje na ovaj kompromis. Lise Vogel zato ide korak dalje i u svojoj knjizi „Marksizam i opresija žena: prema unitarnoj teoriji” (1983) predlaže ujedinjenje sfere reprodukcije i produkcije, analizu koja ne razdvaja opresiju od eksploatacije jer se jedno ne pojavljuje bez drugog (Čakardić, 2018: 125).

Ono što je zajedničko ovoj skupini autorica je da takozvano žensko pitanje ne odvajaju od kapitalističkog načina proizvodnje te da u samo središte kapitalističkog sustava postavljaju – reproduktivan rad. Čini se da 40 godina nakon intenzivnih rasprava o ovom radu i uslijed intenziviranja kapitalističkih kriza, ono ponovno postaje središnje feminističko pitanje sada koncipirano u širim okvirima:

„Borbe oko socijalne reprodukcije obuhvaćaju puno više od toga – pokrete lokalnih zajednica za stanovanje, zdravstvenu skrb, prehrambenu sigurnost, te bezuvjetni temeljni dohodak; borbe za migrantska prava, prava kućanskih radnica, javnih zaposlenika i zaposlenica; kampanje za sindikaliziranje radnica koje obavljaju socijalne usluge u domovima za stare i nemoćne, bolnicama i centrima za dječju skrb koji se otvaraju u svrhu stvaranja profita; kao i borbe za javne usluge poput dječjih vrtića ili skrbi o starijima, kraći radni tjedan, te izdašan plaćeni materinski i roditeljski dopust” (Arruza, Battacharya i Fraser, 2019: 82).

Uzimajući socijalnu reprodukciju kao ključan koncept u analizi rodnih odnosa, ovaj feministički pokret transformira polje borbe. Odmičući se od rodnih politika identiteta, povezuje feminističku borbu sa socioekonomskim pitanjima jasno imenujući kapitalizam kao glavnog krivca. Detektiranje kapitalističkog sustava kao izvora rodne opresije, umjesto

kulturno uvjetovanog seksizma ili biološke spolne razlike, ima svoje implikacije po način na koji se feministički pokret organizira, koje strategije borbe vidi ključnima, koga uzima za subjekt svoje političke borbe te s kime sklapa ili odbija savezništva. U tome se kontekstu isto tako razrađuje i kako rad trans osoba biva iskorišten i kako se solidarnosti nastoje dokinuti. Ako je sustav taj koji proizvodi i održava razne vrste opresija, onda nisu dovoljne ni zakonodavne reforme i kozmetičke promjene sustava ni promicanje i slavljenje ženske kulture niti sama zakonska proklamacija prava trans osoba. Nužna je organizirana politička borba protiv sustava, borba u kojoj svoj interes ima većina – 99% ljudi (Arruza, Battacharya i Fraser, 2017) koje sustav eksploatira i ostavlja bez uvjeta za dostojanstven život vodeći se tržišnom logikom i principom profitabilnosti. Tih 99% čine upravo marginalizirani glasovi kojima marksističko kvir feminističko organiziranje nastoji otvoriti prostor.

3. Trans-isključujući radikalni feminizam – transfobija s feminističkim predznakom

Akronim TERF prvi je put upotrijebila Britanka Viv Smythe u svom blogu 2008. godine, iste godine kada je globalna financijska kriza drastično izmijenila društveni kontekst. Osim oštrog porasta ekonomske nesigurnosti i nejednakosti, politički krajolik se u potpunosti promijenio. Desne i lijeve centrističke opcije su masovno izgubile podršku građanki i građana koji su kao krivce za krizu prepoznali - političke elite, a veliki uspon u SAD-u i Europi doživjele su populističke političke opcije, posebice one desne¹⁸.

Desne populističke opcije karakterizira naglasak na pitanja nacionalnog, etničkog, religijskog i kulturnog identiteta takozvanog „naroda” koji ugrožavaju vanjski neprijatelji (Rodrik, 2017). Od tog se „naroda” odvajaju migrantkinje i migranti, a da bi se „narod” uspostavio, ksenofobija se instrumentalizira kako bi se ljudi na nekom prostoru pokrenuli u reprodukciju nuklearne obitelji. Naime, „strano”, nepripadajuće je promatrano u odnosu na strukturu skrbi koja izgrađuje muškarce i žene, gdje trans i rodno raznolike osobe postaju prijestupnici granica roda. Anzaldúa (2007) piše da je „granica ambivalentno i neodređeno mjesto kreirano emocionalnim ostatkom njezine artificijelnosti. U stalnoj je tranziciji. Zadržani su i zabranjeni njezini stanovnici. *Los astravesados* žive ovdje: škiljavci, perverzncijaci, kvir, problematični ljudi (...)” Prijelazima tih granica, zadržavanjem i zabranjivanjem onih koji ih nastanjuju, upravljaju populizmom obavijene politike, jer jedino nadzorom nad granicama roda, ženskosti i muškosti, mogu osiguravati zadržavanje kućanskog i skrbničkog rada podalje od tržišnih odnosa. Autonomaške feministkinje, zahtijevajući nadnice za kućanski rad, bile su svjesne troška koji bi trebao biti zajamčen i da ga nijedna nacionalna ekonomija ne bi mogla podnijeti. Federici (1975) zato inzistira da je „traženje nadnica za kućanski rad prvi korak prema njegovu odbijanju”. Žene bi time bile priznate kao radnice koje se mogu udružiti, a čiji zahtjevi ne bi mogli biti ispunjeni i koji bi onemogućili kapitalu da štedi na guranju u privatnu sferu rada o kojem ovisi. Populistička retorika se u tome okomljuje i na trans i druga rodno raznolika iskustva, prepoznavajući u njima, kao i u organiziranju žena, prijetnju načinu života koji zagovara.

Tržišni fundamentalizam, koji se od 1980-ih i 90-ih godina globalno proširio, nanio je zastrašujuće posljedice nakon krize (Stiglitz, 2009). Dok su države suočene s krizom smanjivale ulaganja u ionako nedostatne socijalne programe, erozija ekonomskih i socijalnih prava utjecala je i na eroziju niza građanskih i političkih prava, kao što su pravo na stanovanje, pravo na

¹⁸ Kao ilustracija mogu poslužiti izbori u SAD-u 2017. godine kada je Donald Trump pobijedio ili Brexit – britansko napuštanje Europske unije 2020. godine.

zdravlje, hranu i edukaciju. Ženski rad opterećuje se intenzivnije brigom za starije, djecu i nezaposlene, preuzimajući sve više zadatke koje država prestaje ispunjavati, pri čemu rastom zahtjeva usmjerenih prema kućanstvima, raste i pritisak na trans iskustva kojima se dovodi u pitanje takva organizacija rada.

Mapa trans prava¹⁹ iz 2021. godine, koja prikazuje zakonsku situaciju u 49 europskih država, upozorava na alarmantno smanjenje trans prava u usporedbi s prijašnjim godinama. Kako upozoravaju Europski parlament²⁰ i International Lesbian and Gay Association²¹, progresivne europske zemlje usporile su ili obustavile unapređenje zaštite trans zajednice, dok sve veći broj zemalja nazaduje oduzimajući trans ljudima već stečena prava. Ova tendencija vidljiva je na primjeru parlamentarnih izbora 2019. godine u Poljskoj ili 2022. godine u Mađarskoj – u oba slučaja, prava LGBTIQ+ populacije koriste se kao sredstvo pridobivanja podrške glasača, ali i distrakcija od intenzivirajućih kapitalističkih kriza koje su pokazale nespremnost država na zaštitu građanki i građana od imperativa tržišta i odgovore na rastuće nejednakosti. Antirodni pokreti, kako pokazuju Kuhar i Paternotte (2017), čine transnacionalno organiziranu i izdašno financiranu mrežu religijskih ekstremista i ultra-konzervativnih organizacija koja se bori protiv koncepta roda i njegova uvrštavanja u okvire ljudskih prava, i to da bi zadržali konzervativne ideje o obitelji, seksualnosti i ulozi žena u društvenom sustavu. Situaciju dodatno komplicira činjenica da se ovi pokreti koriste vokabularom ljudskih prava dok ih istovremeno srozavaju.

Trans isključujući radikalni feminizam (TERF) djeluje na sličnom tragu. Poziva se na prava žena da bi konstruirao ideju „žene“ kao osobe s određenim biološkim obilježjima, mogućnošću menstruiranja i rađanja, ali pozicionirajući tu ulogu kao emancipatornu. On uzima spol kao nulto polazište, smješteno izvan ideologije i društva, na koje se rod nadograđuje i koje je, stoga, jedino moguće odbaciti. Spol postaje mjesto koje zatvara sve one koji žele, na tragu Anzalduline (2007) koncepcije, prebjeći; žene i trans osobe. Uistinu, borba protiv rodne ideologije kao distrakcija od intenzivirajućih kapitalističkih kriza povezala je različite političke aktere. Tako su se radikalne feministkinje još jednom našle na istoj strani s konzervativcima, kao i sedamdesetih, kad su s istima radile na zabrani pornografije i prostitucije.

¹⁹ <https://tgeu.org/trans-rights-map-2021/> (pristupljeno 24. listopada 2023.)

²⁰ https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0089_EN.html (pristupljeno 24. listopada 2023.)

²¹ <https://ilga-europe.org/press-release/annual-review-of-the-situation-of-lgbti-people-paints-a-picture-at-odds-with-a-widespread-notion-that-in-europe-the-work-is-done/#:~:text=Launched%20today%20%28%20February%202020%29%2C%20the%209%20th,countries%2C%20and%20the%20five%20countries%20of%20Central%20Asia> (pristupljeno 24. listopada 2023.)

Kao ilustraciju koliko se ova linija argumentacije podudara s konzervativnim agendama uzet ću Matt Walsha, američkog radikalnog desničara koji se u javnosti pozicionirao kao jedno od glavnih lica anti-rodnog pokreta. U svojoj novoj knjizi „Što je žena?“²² (2022) koju je na hrvatskom objavila Salesiana, tvrdi kako danas više nitko od liječnika i biologa do psihijataru i političara ne zna što je žena iako se radi o samorazumljivom pojmu i samo pitanje što je žena bi prijašnjim generacijama bilo nevjerojatno. Ovo dakako tumači usponom rodne ideologije, širenjem transrodnosti i indoktriniranjem djece.

Bassi i LaFleur (2023) stoga TERF definiraju kao postfašistički feminizam, upućujući na kombinaciju fašističke retorike i neoliberalnog društvenog konteksta, nastavljajući se na rad Enza Traversa (2019). Postavljajući kontekst za svoj zbornik „Postjugoslo/avenski trans“ (2022), njegovi urednici Bilić i Milanović objašnjavaju kako je trans isključujući radikalni feminizam našao svoj put do naših prostora: „Netrpeljivost prema trans osobama, ovog puta nekritički uvezena iz srednjoklasnih frakcija britanskog feminizma, brzo se spojila s konzervativnim strujama unutar regionalne aktivističke sfere obrazujući naročito regresivan hibrid.“ Organizacije poput LGB Alliance u UK-u razdvajaju LGB organiziranje od trans, što čini i Lezbejska i gej solidarna mreža (LGSM)²³ u Srbiji, a Ženska solidarnost i Femrevolt²⁴ svoj feministički angažman koriste na regionalnoj razini kako bi napale pravo na samoodređenje trans osoba.

TERF pokret kulminirao je 2019. godine kada je internacionalna, isključivo ženska grupa „Women’s Declaration Internation“ sastavila Deklaraciju o spolno utemeljenim pravima žena²⁵. Deklaraciju su na hrvatski prevele i pozvale na potpisivanje članice Femrevolta, organizacije koja djeluje na području zemalja bivšeg SFRJ-a, a aktivno se bori za obranu na spolu utemeljenih prava žena i aboliciju prostitucije (sic). Pozivajući se na UN-ovu Konvenciju o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena usvojenu 1979. godine, Deklaracija kroz 9 članaka teži reafirmaciji ženskih prava na temelju spola, a ne roda ili rodnog identiteta; majčinstva kao isključivo ženske kategorije; fizičkog i reproduktivnog integriteta žena, a protiv surogat majčinstva i medicinskih istraživanja koja bi omogućila muškarcima da rađaju; prava na slobodno izražavanje mišljenja, gdje direktno navode i pravo na kritiku rodnog identiteta, to

²² 3. studenog 2023. u Zagrebu je održano predstavljanje knjige na kojem je, uz konzervativce i religijski orijentirane znanstvenike i znanstvenice, sudjelovala i Marijana Bijelić, predsjednica Hrvatskog radikalno feminističkog pokreta.

²³ <https://lgsolidarnamreza.org/> (pristupljeno 23. listopada 2023.)

²⁴ <https://www.libela.org/sa-stavom/10641-uz-takve-saveznice-protivnici-nam-nisu-ni-potrebni-zamke-terf-ideologije/> (pristupljeno 23. listopada 2023.)

²⁵ <https://www.womensdeclaration.com/en/>, <https://www.femrevolt.com/tekstovi/deklaracija-o-spolno-utemeljenim-pravima-%C5%BEena.html> (pristupljeno 23. listopada 2023.)

jest pravo na transfobiju; prava na mirno okupljanje i udruživanje bez muškaraca i trans žena koje smatraju muškarcima; prava na političku participaciju i ženske kvote koje vjeruju da ne smiju uključivati i trans žene; prava na „fer” spolno-segregirano sportsko natjecanje; eliminacije nasilja prema ženama za koju smatraju bitnim da sigurne kuće i krizni centri ostanu spolno segregirani, a statistike o nasilju da uključuju spol kako bi bilo jasno koji spol je nasilan, a koji žrtva; te zaštite prava djece koja trebaju dobiti točne informacije o ljudskoj biologiji i reprodukciji te ih se treba zaštititi od hormonalne terapije i operacija prilagodbe spola (Deklaracija o spolno utemeljenim pravima žena). U daljnjem dijelu teksta dekonstruirat ćemo narative na kojima Deklaracija počiva i ukazati na njezinu isključujuću narav.

3.1. Biološki esencijalizam

Krećući od samog naziva Deklaracije, zahtjev za pravima utemeljenim na spolu dolazi iz shvaćanja da postoje dva i isključivo dva spola, ženski i muški, kao neupitne biološke činjenice, a takvima, znanstvenima se i prezentiraju u javnom diskursu. Ovakvo naturalizirano i redukcionističko shvaćanje spola poklapa se sa zdravorazumskim razumijevanjem pa dobro rezonira s javnošću. Ipak, sva recentna biološka istraživanja ukazuju na to da je biološka kategorija spola u svojoj pojavnosti puno kompleksnija (Pearce, Erikainen i Vincent, 2020) nego što to tumači spolni dimorfizam koji svoje porijeklo vuče iz 19. stoljeća²⁶. S jedne strane, postotak interspolnih osoba u populaciji procjenjuje se na 1,7%, dok također postoje značajne razlike u kromosomskim, genskim i anatomskim karakteristikama i kod endospolnih osoba koje biologija svrstava u istu spolnu kategoriju. Biologinja Anne Fausto-Sterling (2000) tumači kako je spol preciznije razumjeti kao kontinuum po kojem se tijela kreću, a ne kao dvije čisto razdvojene kategorije. Stoga nije moguće definirati ženu kao odraslo ljudsko biće ženskog spola niti je odrediti iskustvima menstruacije i trudnoće. Pearce, Erikainen i Vincent (2020: 689) ukazuju na strateško i selektivno, a ne faktičko, korištenje znanosti kako bi se očuvale granice ženskog identiteta.

Osim što u njima nema znanstvenog uporišta, biološki argumenti štetni su za pokret koji teži osloboditi žene njihove reproduktivne funkcije, njihove biološke sudbine. Još 1980-ih radikalna feministkinja Monique Wittig u svom eseju „Ženom se ne rađa” prepoznaje kao politički prioritet odbaciti biološku definiciju žene. Ona ističe da dok govorimo o prirodnoj podjeli između muškaraca i žena „mi naturaliziramo povijest, pretpostavljamo da su „muškarci“

²⁶ Hines (2020) vezuje pojavu spolno/rodne binarnosti za europsku znanstvenu misao 19. stoljeća. Lugones (2007) argumentira kako su spolna binarnost nametnuta kroz proces kolonijalizacije u dijelovima svijeta koji ju ranije nisu poznavala te je imala svoju funkciju u rasijalizaciji Drugih.

i „žene“ oduvijek postojali i da će uvijek postojati. Ne samo da naturaliziramo povijest, već prema tome naturaliziramo društveni fenomen koji izražava našu opresiju i čini promjenu nemogućom.” Dakle, pristajući na to da su kategorije „muškarac” i „žena” prirodne, biološke kategorije, dodatno ih ojačavamo i propuštamo uvidjeti da iako se takvima doimaju, one su odraz opresije, a ne biologije. „Muškarac” i „žena” proizvod su društvenih odnosa, radi se o političkim i ekonomskim kategorijama koje podupiru kapitalističke odnose. Wittig (1981) iznosi materijalističku kritiku koja polazi od toga da se društveni fenomeni promatraju u odnosu na specifičan kontekst kojeg su dio, dakle, odbacuju se univerzalne, fiksne kategorije i esencije. Spol se stoga ne razlikuju od, primjerice nacije, po tome što nije nikakva neupitna istina, nego se takvim samo doima. Riječima Red Collective (1978, prema Reynolds, 2018: 700): „predodžbe i osjećaji koje imamo čine nam se prirodnima, ljudskima, čak i vječnima, kako nam se čine svi kapitalistički odnosi.” Ipak, oni to nisu, već su vezani za materijalne uvjete i specifični.

Korpusu literature koja kritizira biološki esencijalizam značajan doprinos dale su crne feministkinje, primjerice članice kolektiva rijeke Kombahi (1977) u svom proglasu:

„Gajimo veliku dozu kritike i prezira prema onome što su muškarci socijalizirani da budu u ovom društvu: što podržavaju, kako se ponašaju i kako opresiraju. Ali nemamo pogrešnu predstavu da je njihova muškost sama po sebi – tj. njihova biološka muškost – ono što ih čini onime što jesu. Kao Crne žene, smatramo da je bilo koja vrsta biološkog determinizma posebno opasna i reakcionarna osnova na kojoj se može graditi politika.”

Queer teorija još 1990-ih je teorijski prokazala spol društvenim konstruktom, pa tako Judith Butler (1990) ukazuje na to da je kategorija spola društveno uvjetovana i ne znači ništa bez značenja koje društvo upisuje u nju. Spol dakle nije deskriptivan, on je normativan i materijalizira se u tijelima: „spol nije upisan u tijelu kojem se nameće konstrukt roda; nego je kulturna norma koja upravlja materijalizacijom tijela” (Butler, 1990: 2-3).

Zanemarujući desetljeća feminističkih napora da kategoriju „žene” odvoje od prirode i tijela te ju prevedu u politički potentnu kategoriju, TERF aktivistkinje koriste biološko esencijalističko poimanje spola kako bi iz kategorije isključile trans žene, odvojile ih iz feminističkih krugova, kultura i prostora (Hines, 2017) što se jasno artikulira u Deklaraciji:

„Države bi trebale prepoznati da uključivanje muškaraca koji tvrde da imaju ženski „rodni identitet” u kategoriju žena u zakonima, politikama i praksama, predstavlja diskriminaciju žena time što narušava priznavanje ljudskih prava žena utemeljenih na kategoriji spola. (...) To bi trebalo uključivati zadržavanje kategorije žena u zakonu, politici i praksi za označavanje odrasle osobe ženskog spola, kategorije lezbijke za označavanje odrasle osobe

ženskog spola čija je seksualna orijentacija okrenuta ka drugim odraslim osobama ženskog spola, i kategorije majke za označavanje roditelja ženskog spola; i isključivanje muškaraca koji tvrde da imaju ženski „rodni identitet“ iz tih kategorija” (Deklaracija o spolno utemeljenim pravima žena, članak 1).

Inzistirajući na spolu kao biološkoj neupitnoj kategoriji, TERF aktivistkinje ne samo da ugrožavaju trans osobe, one time dodatno ojačavaju kategoriju „žene” utemeljene na reproduktivnoj funkciji i poništavaju feminističke napore da se ta kategorija prokaže društvenom, političkom i ekonomskom.

3.2. Univerzalističko poimanje „žene”

Kategorija „žene” unutar TERF diskursa implicira da postoji univerzalno iskustvo bivanja ženom, da je ta kategorija jasna i ima čiste granice, da postoji ispravan način bivanja ženom. Povijest feminističkog organiziranja više je puta demonstrirala kako univerzalizacija ostavlja van kruga djelovanja brojne žene koje se ne uklapaju u kategoriju oblikovanu na temelju iskustava bijelih srednjeklasnih žena na što su posebno ukazale crne i postkolonijalne feministkinje (Hines, 2020). „Uistinu, rodno-kritička politizacija pravog ženstva kojem prijete trans politike, nije samo genealoški sukladna s različitim konzervativnim moralnim panikama i otpornim fašističkim retoričkim figurama, već i sa dugotrajnim isključujućim tendencijama liberalnog, buržujskoj, bijelog feminizma po linijama rase i klase” (Bassi i LaFleur, 2023: 317).

Ipak, univerzalnog ženskog iskustva nema, ni biologija ni materijalni životni uvjeti ne mogu ponuditi zajednički nazivnik. Iskustva heteroseksualnih bijelih žena, rasijaliziranih lezbijki, migrantkinja u deprivilegiranoj ekonomskoj poziciji, žena s invaliditetom ili trans žena razlikuju se. Analizirajući trans-feminističke koalicije na postjugoslovenskom prostoru, Maja Pan (2022) povlači paralelu između lezbijki koje su se u povijesti morale izboriti da njihove agende postanu dio feminističkog pokreta koji su predvodile heteroseksualne žene, i trans žena za koje smatra da sad prolaze kroz isti proces.

Umjesto pokušaja univerzalizacije koji isključuju brojne žene koje nemaju moć u feminističkim organizacijama, feminizam može politički djelovati koristeći se otvorenom kategorijom „žene” koja ne teži poništavanju pluralnih glasova i iz njih crpi svoju snagu. Međutim, radikalni feminizam zadržava stroge kategorije „muškarac” i „žena” jer su one nužne za teorijsku konceptualizaciju rodne opresije kao najotpornije opresije koja proizlazi iz biološke razlike. Ipak, kako su marksističke/socijalističke feministkinje pokazale, izvor rodne opresije vezan je uz kapitalistički način proizvodnje. Binarni rodni režim zajedno s heteroseksualnom

obitelji služi razdvajanju produktivnog plaćenog rada od reproduktivnog neplaćenog. Naime, ako dijelu populacije pripišemo društveno vrijednije karakteristike poput aktivnosti, asertivnosti, snage i odlučnosti, a drugom dijelu emocionalnost, brižnost, submisivnost, naturaliziramo rodnu podjelu rada koja prati te attribute i zamagljujemo načine na koje je funkcionalna za kapitalizam (Gonan i Gonan, 2018). Dakle, rodnu opresiju nužno je usidriti u ekonomske odnose, ukazati na vezu između rodnog režima i kapitalističkih proizvodnih odnosa. Posljedica ovakvog tumačenja rodne opresije omogućava da se uvidi kako feministička borba nije borba protiv muškaraca i njihove biologije, nego borba protiv kapitalizma – borba koja je otvorena za 99% razvlaštenih, eksploatiranih, marginaliziranih i opresiranih. TERF aktivistkinje propuštaju ovo uvidjeti inzistirajući na tome da postoji univerzalno žensko iskustvo koje je suprotno muškom a posljedica je patrijarhata kao univerzalnog ahistoričnog fenomena.

3.3. Konstruiranje trans osoba kao prijetnje ženama, ženskom organiziranju i ženskim prostorima

TERF aktivistkinje granice kategorije „žene” pokušavaju održati konstruirajući trans žene kao muškarce koji predstavljaju direktnu prijetnju ne samo sigurnosti žena, nego i ženskom organiziranju:

„Države trebaju uključivati i pružanje jednospolnih usluga i fizičke prostore za žene i djevojčice kako bi im se pružila sigurnost, privatnost i dostojanstvo. ... To uključuje zatvore, zdravstvene službe i bolnička odjeljenja, centre za rehabilitaciju od zloupotrebe opojnih sredstava, smještaj za beskućnike, toalete, tuševe i svlačionice, te sve druge zatvorene prostore u kojima pojedinci borave ili se mogu naći razodjeveni” (Deklaracija o spolno utemeljenim pravima žena, članak 8).

Pan (2022) navodi kako se anegdotalnim primjerima muškaraca koji se infiltriraju u ženske prostore konstruira transfobičan narativ koji se koristi taktikom zastrašivanja naslanjajući se na radikalnu pretpostavku kako je biološka muškost ta koja ugrožava žene. Phipps (2016) također prokazuje kako TERF-ovke koriste narative o silovanju kako bi isključili trans žene iz ženskih prostora konstruirajući ih kao čudovišta s penisom, čime ujedno i brišu strukturne odnose moći te negiraju seksualno nasilje kojemu su trans žene izložene čak u većoj mjeri od cis žena. Ovime ne samo da trans žene predstavljaju kao muškarce nego ih još povezuju s onim najgorim muškarcima, nasilnicima i predatorima.

Ideja da trans žene predstavljaju opasnost za cis žene uvelike se oslanja na „orodnjene i mizogine diskurse koji odavno pozicioniraju (bije)le žene kao „slabiji spol” koji treba zaštitu (muškarčevu, od muškaraca)” (Pearce, Erikainen i Vincent (2020: 680). Trans isključujući radikalni feminizam tako upotrebljava retoriku viktimizacije i ugroženosti kao dio kontinuiranih napora da „stvori i konsolidira novu verziju cis ženskosti koja se uzdiže iz pepela teorije seksualne ranjivosti ukorijenjene u duboko rasističkom i cisseksističkom razumijevanju utjelovljenja” (Bassi i LaFleur, 2023: 325). Dakle, perpetuira se esencijalističko poimanje žene kao žrtve i muškarca nasilnika.

Osim toga, TERF aktivistkinje često ponavljaju kako će normalizacija transrodnosti dovesti do toga da se lezbijke prisiljava na spolne odnose sa osobama koje imaju penise. Ovime sugeriraju da trans žene s penisom prisiljavaju cis lezbijke na spolne odnose iako ne govore tko i gdje to navodno sustavno radi. Također, kako ne postoji univerzalna esencijalistička žena, tako ne postoji ni takva lezbijka, a pogrešno je i pitanje emocionalne i seksualne privlačnosti svoditi na genitalne preferencije. Ova tvrdnja služi isključivo prikazivanju trans žena kao muškaraca koji vrebaju cis žene i širenju straha.

Osim što se trans žene predstavlja kao fizička prijatnija, TERF aktivistkinje iskazuju zabrinutost i za eroziju političkih prava žena.

„Potvrđujemo prava žena na političko sudjelovanje na osnovi spola. ... Sve mjere preuzete za posebno poboljšanje pristupa žena glasačkim pravima, pravo na sudjelovanje u izborima, sudjelovanje u formuliranju vladine politike i njenog sprovođenja, držanje javnih funkcija, obavljanje svih javnih funkcija i sudjelovanje u nevladinim organizacijama i udruženjima koja se bave javnim i političkim životom, trebaju se temeljiti na spolu i ne diskriminirati žene uključivanjem muškaraca koji tvrde da imaju ženski „rodni identitet”.” (Deklaracija o spolno utemeljenim pravima žena, članak 6).

Preuzimajući liberalne koncepte političke participacije na temelju kvota, trans žene konstruira se kao muškarce koji će, ako države kategoriju spola zamjene rodnim identitetom, moći uključiti se u politiku kroz ženske kvote. TERF aktivistkinje stava su da su one i dalje muškarci koji ne mogu adekvatno zastupati ženske interese. Čolović, Gonan i Gonan (2020) odlično apostrofiraju kako pripadnost nekom rodnom identitetu ne povlači nužno sa sobom i djelovanje u interesu tog identiteta. Uzmimo kao primjer žene u konzervativnim društvenim pokretima koje direktno zastupaju interese suprotne feminističkima kako to radi već spomenuta saborska zastupnica Selak Raspudić, koja je i predsjednica Odbora za ravnopravnost spolova.

Osim pretpostavke da samo autentične žene mogu zastupati ženske interese, za razliku od trans žena koje iste ne mogu ni razumjeti ni reprezentirati jer u suštini za TERF aktivistkinje ni

nisu žene, izostavlja se uvidjeti kako se interesi trans i cis žena u velikom dijelu preklapaju. Tako, recimo, Raewyn Connell (2012: 872) uviđa da su: „jednakost u obrazovanju, adekvatna skrb o djeci, jednakost pri zaposlenju, prevencija rodno-uvjetovanog nasilja, otpor seksističkoj kulturi, i ono što su skandinavske feministkinje nazvale „women-friendly” država” zajednički nazivnik feminističke i trans borbe. Osim toga, zajednička je borba za dostupnost određenih zdravstvenih usluga uz poštivanje tjelesne autonomije. Tako možemo usporediti komisije koje se nastoje nametnuti pri ostvarivanju prava na abortus s komisijama kroz koje trans ljudi prolaze prilikom promjene oznake spola u dokumentima. Inzistiranjem da su trans i feministička borba dvije borbe, radi se umjetna i lažna podjela koja uvelike otežava borbu protiv organiziranih konzervativnih napada na reproduktivna prava, orodnjeno nasilje i LGBTIQ+ prava. Stoga, boreći se za to da se trans žene isključi iz feminističkih krugova, TERF aktivistkinje doprinose konzervativnim nastojanjima da se ograniče rodne i seksualne slobode.

Nevjerojatno je važno prepoznati da sama feministička teorija i politika nije jednoznačna te da je moguće različite ideje kooptirati, izvrnuti ih da služe konzervativnim i neoliberalnim agendama. Osim što je važno prokazati ove regresivne tendencije i reći da se ne radi o epistemološkim problemima u teoriji već upravo o transfobiji, bitno je paralelno graditi progresivne pokrete koji će okupljati razne lokalne borbe odozdo i ujediniti ih u antikapitalističkim naporima. Ako se slažemo da liberalni feminizam oslanjanjem na državu i inzistiranjem na političkim pravima supstancijalno ne mijenja položaj žena, te da radikalni feminizam konzervativnim inzistiranjem na biološkim esencijalizmima i krivim tumačenjem rodne opresije ide u reakcionarnom smjeru, postavlja se pitanje kakav nam je feminizam potreban danas u neoliberalnom kontekstu globalnog kapitalizma? Tvrdim da je u neoliberalnom kontekstu, u kojem je dominantan diskurs ljudskih prava, koji počiva na fragmentaciji ljudskih sloboda za koje trebamo pregovarati s državom, potrebno vratiti i osuvremeniti progresivni lijevi diskurs, marksističke i socijalističke ideje koje su desetljeća neoliberalnog razaranja potisla iz političke arene.

4. K zajedničkoj borbi

Sagledavajući suvremeni feministički pokret i pokret za LGB oslobođenje, čini se da se oba suočavaju sa sličnim problemom. Građeci svoje borbe oko politika identiteta i iscrpljujući se u pregovorima s liberalnim državama, jedan i drugi (barem mainstream dijelovi pokreta) sustavno se ne bave kritikom kapitalizma već se zaustavljaju na kratkoročnim strategijama preživljavanja u njemu.

Marksistički osvrt na kulturu, komodifikaciju i potrošnju osvjetljava manjkavost politika identiteta, partikularnih borbi i diskursa o pravima koji su neminovno vezani uz države, policijske i legalne sisteme. Čini se kako su suvremene seksualne i rodne politike iscrpile svoje radikalne namjere postizanjem pravnog priznanja i formalne jednakosti. Ovu tezu podcrtava povjesničarka Lisa Duggan (2002) s konceptom homonormativnosti koja ne podriiva heteronormativne pretpostavke i svodi gay egzistenciju na društveno dopušteno gay postojanje. Njenim riječima: „Ne postoji vizija kolektivne, demokratske javne kulture ili kontinuiranog angažmana sa svadljivom queer politikom. Umjesto toga, servirana nam je vrsta političkog sedativa – dobili smo pravo na brak i pristup vojsci i sad nas šalju kući da zauvijek kuhamo večere” (Duggan, 2002: 117). Dakle, heteronormativnost nužna za kapitalistički način proizvodnje, propušta određene oblike LGB praksi i identiteta koji nalikuju heteronormativnom idealu i time ne ugrožavaju opstanak reproduktivnog rada u privatnoj sferi, dok istovremeno stigmatizira druge oblike LGBTIQ+ identiteta, posebice one koji prijete potkopavanju rodne binarnosti. Dakle, pravne reforme i institucionalno priznanje LGB zajednice nisu u raskoraku s neoliberalnim kapitalizmom, dapače, upravo suprotno. Stvorena je kategorija seksualnog građanstva, a priznavanje seksualnog identiteta direktno je povezano s novim tržišnim prilikama i izdvojenim zonama potrošnje (Evans, 1993), najvidljivijima u nizu proizvoda u duginim bojama za vrijeme lipnja (mjesec ponosa) ili gay mjestima za izlaske.

Ukoliko težimo eliminirati rodnu i seksualnu opresiju, utoliko je nužno baviti se sistemom koji je proizvodi. Martha E. Gimenez (2006: 424), kritizirajući politike identiteta bez strukturnog razumijevanja klasnih odnosa, kaže: „Isključivanjem klase iz legitimnog političkog diskursa i zdravorazumskog razumijevanja kako društvo funkcionira, onemogućava većini Amerikanaca – neovisno o rodu, rasi ili klasi – da razumiju koji su to glavni procesi koji uvjetuju njihove živote”. Gimenez (2006) ne tvrdi da treba odbaciti politike identiteta jer prepoznaje da različite opresije imaju svoje realne učinke, ali smatra da kad nisu kontekstualizirane u kapitalistički način proizvodnje, one zamagljuje materijalne odnose i razdjeljuju ljude koji imaju zajedničke interese. Vjeruje da bi upravo klasa mogla biti osnova

na kojoj će se organizirati mobilizacija, ali nužna je „dijalektička analiza identiteta, analiza koja identificira zajedničku klasnu pripadnost u podlozi iskustava ljudi s različitim identitetima” (Gimenez, 2006: 439). Dakle, razne opresije valja promatrati kao historijski specifične i vezane uz kapitalistički način proizvodnje i reprodukcije.

Upravo to radi Leslie Feinberg (1992) u pamfletu „Transgender liberation. A movement whose time has come” gdje navodi primjere društveno prihvatljivog postojanja trans osoba kroz povijest. „Uistinu, pojava privatnog vlasništva, patrijarhalne obitelji i klasne podjele dramatično su suzili što se smatra prihvatljivim samoizražavanjem. Ono što je bilo prirodno, sad je proglašeno suprotnim” (Feinber, 1992: 12). Dakle, transfobno nasilje je disciplinirajuće nasilje koje služi kako bi se održao rodni poredak koji legitimira ogromne količine neplaćenog i potplaćenog rada.

Iz perspektive trans borbi, Raewyn Connell (2012) u članku „Transrodne žene i feministička misao: prema novom razumijevanju i novoj politici” opisuje kako su transrodne osobe, fokusirajući se na pitanja prava i identiteta, ulazili u politička savezništva s građanskim perspektivama organiziranja seksualnih manjina, a ne s emancipatornim, transformativnim strujama koje su već historijski bile razgranate u feminističkom pokretu. Connell (2012: 864) prepoznaje da je takva strategija iznijela važne pobjede, ali je došla i s cijenom:

„Prva (poteškoća) je ogromno pitanje života trans žena, posebice socijalna pitanja koja nisu dobro reprezentirana u identitetskim diskursima nijedne vrste. Ova pitanja uključuju prirodu tranzicije, rad transseksualnog tijela, odnose na poslu, siromaštvo, ali i funkciju države zajedno s policijom, zdravstvene politike, socijalnu skrb, obrazovanje i skrb za djecu”.

Iz ovog citata iščitavamo potrebu da se razvije marksistička teorija transrodne opresije, to jest da se metodom historijskog materijalizma poveže ovu opresiju s proizvodnim kapitalističkim odnosima. Taj zadatak na sebe je preuzeo zbornik „Transgender Marxism” (2021), koji su uredile Joanne Gleeson i Elle O'Rourke u pionirskom pokušaju da ponude alternativu liberalnim i identitetskim pristupima transrodnosti koji se ne bave pitanjem klasnog konflikta i eksploatacijom. Ovaj zbornik pokazuje kako transfobija ima svoje mjesto i funkciju u kapitalističkim proizvodnim odnosima preko Marxovog pojma rezervne radne snage. Radi se o tome da kapitalizam nema konstantne potrebe za radnom snagom, pa u nekim periodima (najčešće kriznim) isključuje ljude kojima su pripisani određeni atributi, čija je svrha opravdati njihovu poziciju na tržištu rada (npr. ideja da su žene brižnije, empatičnije, pa ih se stoga pogurava prema odgajateljskim strukama), dok ih u nekim drugim, potrebnijim vremenima uključuje. Dobar primjer je uključivanje žena na tržište rada za vrijeme Drugog svjetskog rata kada su muškarci bili na bojišnicama, a tvornice ostale prazne.

Dakle, kategorije rase, rodnog i seksualnog identiteta funkcionalne su za kapitalizam. Seksizam, rasizam, homofobija i transfobija imaju ekonomsku funkciju da prekrivaju i legitimiraju eksploataciju, jer su rezultat ekonomskog sistema koji konstantno teži regulirati sferu socijalne reprodukcije koja počiva na binarnom, naturaliziranom rodnom poretku. Stoga u periodu intenzivirajućih kapitalističkih kriza konzervativci napadaju transrodne osobe koje ugrožavaju rodni poredak i na njemu utemeljenu podjelu rada.

Iz marksističke perspektive, jasno je da je borba protiv transfobije antisistemska, antikapitalistička borba u kojoj 99% ima svoj interes. Radi se o jednoj borbi i ključno je kako bi polučili uspjeh protiv sistema, ujediniti pokrete rascjepkane oko partikularnih identiteta. Miles (2002) prepoznaje da se kod partikularnih borbi radi o uspješnom načinu mobiliziranja konzervativaca i istovremenom razdjeljivanju progresivnih aktera. „Transfobija, baš kao i anti-migrantski rasizam, islamofobija i antisemitizam, upotrebljava se kao oružje desnice za zadržavanje ideološke i političke kontrole nad društvom te za umanjivanje mogućnosti za organizirani otpor radničke klase” (Miles, 2022).

Ipak, koliko god transfobija danas bukta u pojedinim aspektima feminističkog i LGBTIQ+ organiziranja, moguće je izdvojiti niz primjera solidarnosti i integralnog pristupa promišljanju emancipatornog rada. Još pri izdavanju knjige Janice Raymond i napora 1980-tih da se trans osobama ograniči pravo na zdravstvenu skrb²⁷, Sandy Stone (1987), kao i druge feministkinje i kvir aktivistkinje toga vremena, suprotstavljale su se tim tendencijama. Danas, nadu bude internacionalni ženski štrajkovi koji od 2017. godine mobiliziraju žene u Poljskoj, Argentini, Meksiku, Čileu i još 50-ak zemalja u borbi protiv rodnog nasilja, višestrukih kapitalističkih kriza, ekoloških katastrofa, uspona autoritarnih i fundamentalističkih vlasti. Arruzza, Battacharya i Fraser (2019) vide ove štrajkove kao začetak novog feminističkog vala kojeg su nazvale „feminizam za 99%”. Ta „nova, (...) feministička, internacionalistička, okolišna i antirasistička faza klasne borbe” (Arruzza, Battacharya i Fraser, 2019: 15) zahvaća puno širi spektar problema od onog što se tradicionalno smatra feminističkim temama, a stremi premostiti identitetske politike i redukciju na klasnu borbu. Borbe oko rodni ili rasni nejednakosti danas uistinu pokazuju tendenciju da postaju klasne borbe, što je povezano s time da su žene, seksualne manjine i rasijalizirane osobe te koje čine najveći dio klase koja je prinuđena prodavati svoj rad za pukopreživljavanje (Lewis, 2016). Bitan faktor u povezivanju ovih borbi s klasnom je svakako i nedostatak političkih opcija koje artikuliraju klasna pitanja.

²⁷ https://www.transadvocate.com/fact-checking-janice-raymond-the-nchct-report_n_14554.htm (pristupljeno 24. listopada 2023.)

Čini se da ovog puta na čelu klasne borbe više nisu bijeli muškarci koji prljavi izlaze iz tvornica pred mrak, nego čistačice, migrantkinje, učiteljice...

„Kritička točka naše analize i ključ razumijevanja današnjice je premisa da klasna borba obuhvaća sve borbe povezane uz socijalnu reprodukciju: za univerzalnu zdravstvenu skrb i besplatno obrazovanje, okolišnu pravdu i pristup čistoj energiji te stanovanje i javni prijevoz. Za klasnu borbu su jednako važne i političke borbe za oslobođenje žene, kao i one protiv rasizma i ksenofobije, rata i kolonijalizma. (...) No borbe oko socijalne reprodukcije danas su osobito eksplozivne. Kako neoliberalizam zahtijeva sve više sati najamnog rada po kućanstvu, a pruža sve manje državne potpore za socijalno blagostanje, pritišće obitelji, zajednice, te (iznad svega) žene do točke pucanja. U ovakvim uvjetima univerzalne eksproprijacije, borbe oko socijalne reprodukcije zauzele su centralno mjesto i trenutno su na prvoj liniji projekata koji imaju potencijal da radikalno promjene društvo.” (Arruza, Battacharya i Fraser, 2019: 31)

Umjesto esencijalizirajuće univerzalističke ideje žene i pokreta koji isključuje, trebamo ići u smjeru šire koalicije koja će obuhvatiti različita ženska, ali ne samo ženska, iskustva i premjestiti ih iz kulturne u materijalističku paradigmu. Slobode žena i trans osoba su integralno sadržane jedna u drugoj i politička emancipacija zato ovisi o tome da se pozicije žena i trans osoba simultano rasvjetljavaju i transformiraju. TERF diskurs ozljeđuje i žene i trans osobe; inzistirajući na tome da ženu čini anatomija, zazivajući opet sudbinsku narav rodni odnosa koje feminizam nastoji rastočiti. Važno je prepoznati da u podlozi naših raznih iskustava, generiranih time što kapitalizam razvrstava i organizira radnu snagu specifičnim vrstama opresije, stoje ekonomski odnosi. I stoga, kad govorimo o klasnoj borbi, nužno se baviti specifičnim opresijama, ali ne nominalnim i prividnim uključivanjem, nego angažmanom usmjerenom prema promišljanju i razlaganju njihovih realnih učinaka. Istodobno, specifične opresije nužno je povezivati s klasnim pitanjima jer one to u svojoj osnovi i jesu, kako ukazuje marksistički/socijalistički feminizam (Bohrer, 2018, Gleeson i O'Rourke, 2021).

5. Zaključak

Krećući od osnovnih postavki triju feminističkih struja dominantnih u anglofonom kontekstu: liberalnog, radikalnog i marksističko/socijalističko, pokazala sam kako različita teorijska konceptualizacija rodne opresije nužno povlači sa sobom i različit odnos prema državi i kapitalizmu, iz čega proizlaze i različite političke strategije. U radu tvrdim kako nema svaka od ovih feminističkih struja jednak emancipatorni i progresivni potencijal. Naime, liberalni feminizam povijesno se pokazao elitističkim pokretom koji se supstancijalno ne bavi materijalnim uvjetima života i u svojoj borbi se oslanja na državu s kapitalističkim tržištem kao jamcem jednakosti ne prepoznajući sustav kao izvor nejednakosti. S druge strane, radikalni feminizam, oslanjajući se na biološke esencijalizme i jednodimenzionalno ahistoričko shvaćanje opresije, pokazuje se u današnjem svjetlu kao reakcionarni pokret koji je u kontradikciji s progresivnim feminističkim nastojanjima.

TERF pokret razumijem u kontekstu kriza globalnog neoliberalnog kapitalizma kao hibrid isključujućih tendencija unutar feminističkog pokreta i konzervativnih stremljenja da se održi status quo. TERF aktivistkinje trude se zamaskirati transfobiju feminističkim diskursom, ali ona izranja iz disursa koji konstruiraju. Biološko esencijalističko poimanje spola na koji se ovaj diskurs oslanja, rastočile su razne feministkinje imajući na umu da je biologija neproduktivna i opasna kategorija na kojoj se ne grade progresivne politike. Narativi o lažno univerzalističkom ženskom iskustvu prokazani su kao isključujuće tendencije koje služe udaljavanju raznih grupa žena, u slučaju TERF-a - trans žena, iz feminističkog pokreta i očuvanju jasne kategorije „žene”. Također, transfobni su i narativi koji konstruiraju trans žene kao direktnu prijatnu ženama, njihovoj sigurnosti, organiziranju i političkoj participaciji čime TERF aktivistkinje legitimiraju svoje zahtjeve za razdvojenim prostorima i politikama.

Kroz rad tvrdim kako TERF pokret reproducirajući transfobiju opstruira borbu protiv organiziranih konzervativnih napada na ženska i LGBTIQ+ prava u čijoj su pozadini nastojanja da se zadrže postojeći ekonomski odnosi i strukture moći. Osim što je važno prokazati reakcionarnu narav TERF pokreta, važno je paralelno graditi progresivne pokrete koji ujedinjavaju partikularne lokalne borbe odozdo u organizirane antikapitalističke napore. Naime, transfobno nasilje disciplinirajuća je vrsta nasilja koja služi održavanju rodnog poretka koji legitimira i prekriva ogromne količine neplaćenog i potplaćenog rada. Zato upravo borbe koje se vode oko socijalne reprodukcije vidim kao one koje imaju progresivni potencijal. To su primjeri političkog djelovanja koje dovodi u odnos politike identiteta i klasnu borbu čime se stvara prostor za izgradnju šire antikapitalističke koalicije. Na čelu ovakve koalicije nalaze se

upravo žene, rasijalizirane osobe, seksualne manjine, radnici i radnice koje sačinjavaju najveći dio klase koja je prinuđena prodavati svoj rad za jedva preživljavanje. Upravo tih 99% koje sustav eksploatira do točke pucanja i oduzima im uvjete za dostojanstven život čine oni glasovi kojima marksistički/socijalističko kvir feminističko organiziranje nastoji otvoriti prostor suprotstavljajući se isključujućim tendencijama.

6. Literatura

Anzaldúa, Gloria (2007). *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco: Aunt Lute Books.

Arruzza, Cinzia, Bhattacharya, Tithi i Fraser, Nancy (2019). *Feminizam za 99%. Manifest*. Zagreb: Centar za ženske studije.

Bassi, Serena, i LaFleur, Greta (2022). „Introduction: TERFs, Gender-Critical Movements, and Postfascist Feminism”, u: *Transgender Studies Quarterly*, 9 (3): 311-333.

Bilić, Bojan (2022). “(Post)socijalističke nevolje s rodom: Transfobija u srpskom levom aktivizmu”, u: Bojan Bilić i Aleksa Milanović (ur.). *Postjugoslo/avenski TRANS: životi, aktivizmi, kulture*. Zagreb: Multimedijalni institute, str. 240-265.

Bilić, Bojan i Milanović, Aleksa (2022). “U postjugoslavenskim trans svetovima”, u: Bojan Bilić i Aleksa Milanović (ur.). *Postjugoslo/avenski TRANS: životi, aktivizmi, kulture*. Zagreb: Multimedijalni institute, str. 12-34.

Bohrer, Ashley (2018). *Intersectionality and Marxism: A Critical Historiography*. U: *Historical Materialism*, 26 (2), 46–74.

Burcar, Lilijana, “Zašto su feminizam i antirasizam sastavni dijelovi klasne borbe”, <https://slobodnifilozofski.com/2020/07/zasto-su-feminizam-i-antirasizam-sastavni-dijelovi-klasne-borbe.html> (pristupljeno 20. srpnja 2023.)

Butler, Judith (2000). *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka

Carrera-Fernander, Maria Victoria, i DePalma, Renee (2020). “Feminism will be trans-inclusive or it will not be: Why do two cis-hetero woman educators support transfeminism”, u: *The Sociological Review*, 68 (4): 745-762.

Cayouette-Gluckman, Sarah (2022). *The Women's Movement and Those It Left Behind*. <https://blogs.dickinson.edu/hist-118pinsker/2022/04/21/5860/> (pristupljeno 22. listopada 2023.)

Cinzia Arruzza (2013). *Dangerous Liaisons: The marriages and divorces of Marxism and Feminism*. UK: Imprint Digital.

Combahee River Collective, „Proglas Kolektiva Rijeke Combahee”, <http://slobodnifilozofski.com/2022/05/proglas-kolektiva-rijeke-combahee.html> (pristupljeno 1. kolovoza 2023.)

Connel, Raewyn (2012). „Transsexual Women and Feminist Thought: Toward New Understanding and New Politics”, u: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 37 (41): 857-881.

Čakardić, Ankica (2018). „Marx i teorija socijalne reprodukcije”, u: Goran Sunajko i Maroje Višić (ur.). *Karl Marx. Zbornik radova povodom dvjestote obljetnice rođenja*. Zagreb: Naklada Breza, str. 111-131.

Čolović, Nina, Gonan, Lina, i Gonan, Mia, „Feminizam i transfobija”, <http://slobodnifilozofski.com/2020/12/feminizam-i-transfobija.html> (pristupljeno 28. srpnja 2023.)

Dalla Costa, Giovanna Franca (2019). *Rad ljubavi*. Zagreb: Multimedijalni institut.

Duhaček, Daša (2011). “Klasični liberalni feminizam”, u: Ivana Milojević i Slobodanka Markov (ur.). *Uvod u rodne teorije*. Novi sad: Mediterran Publishing, str. 85-94.

Ehn, Nothing (2013). *Street Transvestite Action Revolutionaries: Survival, Revolt, and Queer Antagonist Struggle*. Untorelli Press.

Engels, Friedrich (1973). *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. Zagreb: Naprijed.

Federici, Silvia (1975). *Wages Against Housework*. New York: Falling Wall Press

Feinberg, Leslie (1992). *Trans gender liberation. A movement whose time has come*. New York: World View Forum.

Fraser, Nancy, „Kako je feminizam postao sluškinja kapitalizmu”, <https://slobodnifilozofski.com/2015/06/nancy-fraser-kako-je-feminizam-postao.html> (pristupljeno 25. srpnja 2023).

Gimenz, E. Martha (2006). “With a little class: A critique of identity politics”, u: *Ethnicities*, 6 (3): 423-439.

Gleeson, Joanne Jules, i O'Rourke Elle (ur.) (2021). „Transgender Marxism”, London: Pluto Press

Gonan, Lina, i Gonan, Mia, „Transfobija i ljevica”, <https://slobodnifilozofski.com/2018/12/transfobija-i-ljevica.html> (pristupljeno 27. srpnja 2023.)

Gonan, Mia, „Politička dimenzija reproduktivne sfere”, <https://slobodnifilozofski.com/2017/09/politicka-dimenzija-reproduktivne-sfere.html> (pristupljeno 28. srpnja 2023.)

Haralambos, Michael i Holborn, Martin (2002). *Sociologija. Teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.

Hartmann, Heidi I. (1980). "Unhappy marriage", u: Lydia Sargent (ur.). *Women and Revolution*. South End Press, 1-42

Hines, Sally (2017). „The feminist frontier: on trans and feminism”, u: *Journal of Gender Studies*, 28 (4): 145-157.

Hines, Sally (2020). "Sex wars and (trans) gender panics: Identity and body politics in contemporary UK feminism", u: *The Sociological Review*, 68 (4): 699-717.

Hodžić, Amir, Poštić, J., i Kajtezović, Arian (2022). "(Ne)vidljivo T: Trans aktivizam u Hrvatskoj (2004.-2019.)", u: Bojan Bilić i Aleksa Milanović (ur.). *Postjugoslo/avenski TRANS: životi, aktivizmi, kulture*. Zagreb: Multimedijalni institute, str. 122-150.

ILGA Europe. Godišnji izvještaj. <https://ilga-europe.org/press-release/annual-review-of-the-situation-of-lgbti-people-paints-a-picture-at-odds-with-a-widespread-notion-that-in-europe-the-work-is-done/#:~:text=Launched%20today%20%284%20February%202020%29%2C%20the%209%20th,countries%2C%20and%20the%20five%20countries%20of%20Central%20Asia> (pristupljeno 24. listopada 2023.)

Jaggar, Alison M. (1983). *Feminist politics and human nature*. New Jersey: Rowman & Allanheld Publisher.

Karmelić, Petra (2019). „Migrantkinje radnice u kućanstvu na presjeku rodni, rasnih ili etničkih i klasnih nejednakosti”, u: *Treća*, 21 (3): 119-126.

Kuhar, Roman, i Paternotte, David (ur.) (2017.) *Anti-gender campaigning in Europe: mobilizing against equality*. London: Rowman & Littlefield International.

Lewis, Holly (2016). *The Politics of Everybody: Feminism, Queer Theory, and Marxism at the Intersection*. Zed Books.

Lezbejska i gej solidarna mreža. <https://lgsolidarnamreza.org/> (pristupljeno 23. listopada 2023.)

Lončarević, Katarina (2011). "Liberalni feminizam u 20. veku", u: Ivana Milojević i Slobodanka Markov (ur.). *Uvod u rodne teorije*. Novi sad: Mediterran Publishing, str. 127-138.

Luxton, Meg (2014). "Marxist Feminism and Anticapitalism: Reclaiming Our History, Reanimating Our Politics", u: *Studies in Political Economy*, 94 (1), 137-160.

Miles, Laura, "Marxism, moral panic and the war on trans people", <https://isj.org.uk/war-on-trans/> (pristupljeno 08. kolovoza 2023.)

Namaste, Viviane (2009). „Undoing Theory: The „Transgender Question” and the Epistemic Violence of Anglo-American Feminist Theory”, u: *Hypatia*, 24 (3): 11-32.

Pan, Maja (2022). "Trans-feminističke koalicije na postjugoslovenskom prostoru: Ka radikalnoj feminističkoj solidarnosti", u: Bojan Bilić i Aleksa Milanović (ur.). *Postjugoslovenski TRANS: životi, aktivizmi, kulture*. Zagreb: Multimedijalni institute, str. 266-289.

Pearce, Ruth, Erikainen, Sonja, i Vincent, Ben (2020). "TERF wars: An introduction", u: *The Sociological Review*, 68 (4): 677-698.

Phipps, Alison (2016). „Whose personal is more political? Experience in contemporary feminist politics”, u: *Feminist Theory*, 0 (0): 1-19.

Raha, Nat (2021). *A Queer Marxist Transfeminism: Queer and Trans Social Reproduction*. U: Gleeson, Jules i O'Rourke, Elle (ur.) *Transgender Marxism*. Pluto Press.

Raymond, Janice G. (1979). *The Transsexual Empire: The Making of the She-Male*. New York: Beacon Press

Rezolucija Europskog parlamenta. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0089_EN.html (pristupljeno 24. listopada 2023.)

Serano, Julia (2013). *Excluded: Making Feminist and Queer Movements More Inclusive*. New York: Seal Press.

Solar, Maja (2021). *Romski feminizam: od rodno-ravnopravnog preko intersekcionalnog prema socijalno-reproduktivnom pogledu*. Slobodni Filozofski.

<https://slobodnifilozofski.com/2021/11/romski-feminizam-od-rodno-ravnopravnog-preko-intersekcionalnog-prema-socijalno-reproduktivnom-pogledu-1-dio.html> (pristupljeno 24. listopada 2023.)

Stone, Sandy (1987). *The Empire Strikes Back: A Posttranssexual Manifesto*. <https://sandystone.com/empire-strikes-back.pdf> (pristupljeno 24. listopada 2023.)

Terborg-Penn, Rosalyn (1998). *African American Women in the Struggle for the Vote, 1850–1920 (Blacks in the Diaspora)*. Bloomington: Indiana University Press.

Tong, Rosemarie (2009). *Feminist Thought. A More Comprehensive Introduction*. USA: Westview Press.

Trans Rights Map 2021. <https://tgeu.org/trans-rights-map-2021/> (pristupljeno 24. listopada 2023.)

Tudor, Alyosxa (2023) "The Anti-Feminism of Anti-Trans Feminism", u: *European Journal of Women's Studies*, 30 (2): 290-302.

Uz takve saveznike, protivnici nam nisu ni potrebni – Zamke TERF ideologije. <https://www.libela.org/sa-stavom/10641-uz-takve-saveznice-protivnici-nam-nisu-ni-potrebni-zamke-terf-ideologije/> (pristupljeno 21. listopada 2023.)

Vergés, Françoise (2019). *Decolonial Feminism*. Pluto Press.

Vogel, Lise (2013). *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*. Boston: Brill.

Walsh, Matt (2023). *Što je žena?* Zagreb: Selesiana.

West, Erica, “Zamke liberalnog feminizma”, <https://slobodnifilozofski.com/2018/12/zamke-radikalnog-feminizma.html> (pristupljeno 27. srpnja 2023.)

Wittig, Monique (1981). “One is not born a woman”, u: Carole R. McCann i Seung-Kyung Kim (ur.). *Feminist Local and Global Theory Perspectives Reader*. New York: Routledge

Zaharijević, Adriana (2011). “Radikalni feminizam”, u: Ivana Milojević i Slobodanka Markov (ur.). *Uvod u rodne teorije*. Novi sad: Mediterran Publishing, str. 139-153.

Žegura, Iva (2022). “Trans saveznica: Autoetnografija jedne kliničke psihologinje iz Hrvatske”, u: Bojan Bilić i Aleksa Milanović (ur.). *Postjugoslo/avenski TRANS: životi, aktivizmi, kulture*. Zagreb: Multimedijalni institute, str. 122-150.